

**РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ХУДОЖНЬО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІВЕНТ-ІНДУСТРІЇ, КУЛЬТУРОЛОГІЇ
ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА**

УДК 002.2 «15/18»

На правах рукопису

Дипломна робота на здобуття
освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр»
на тему:

**УКРАЇНСЬКА РУКОПИСНА КНИГА XIV — першої половини
XVII століття: ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Виконала студентка освітньо-професійної програми
I (бакалаврського) рівня спеціальності 034 «Культурологія»
Галузь знань 03 – «Гуманітарні науки»
денної форми навчання

Партолюк Маргарита Тумурсухівна

Науковий керівник:

доцент кафедри документальних
комунікацій та бібліотечної справи, к. іст. н.,
доц. **Шатрова Марина Борисівна**

Рецензент:

Заступник директора з наукової роботи
та автоматизації КЗ «Рівненська обласна
універсальна наукова бібліотека» РОР,
к.і.н. **Промська О. Л.**

Рівне — 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ РУКОПИСНОЇ КНИГИ XIV — XVI СТ. ЯК КУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНА ДОБИ	10
1.1. Історія рукописної книги у науковому висвітленні	10
1.2. Історичні і культурні умови кириличного книгописання в Україні у XIV — першій половині XVI ст.	13
1.3. Рукописна книга XIV — XVI століть в дослідженнях Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України	23
1.4. Кирилична рукописна книга у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника	28
1.5. Тематико-типологічний репертуар рукописної книги XIV — XVI століть	31
Висновки до розділу 1	36
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ ЯК ВИЗНАЧНА ПАМ'ЯТКА РУКОПИСНОГО МИСТЕЦТВА XVI ст.	39
2.1. Історія відкриття Пересопницького Євангелія	39
Висновки до розділу 2	49
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКА КИРИЛИЧНА РУКОПИСНА КНИГА першої половини XVII ст. ЯК ОБ'ЄКТ КУЛЬТУРОЛОГІЇ, КОДИКОЛОГІЇ, МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА ТА АРХЕОГРАФІЇ	51
3.1. Історіографія досліджень української рукописної книги першої половини XVII ст.	51
3.2. Мистецтво української рукописної книги першої половини XVII століття	63
Висновки до розділу 3	71
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	78
ДОДАТКИ	90

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вивчення української рукописної книги цікавило дослідників ще з початку XIX століття, тому в українській історіографії зібрано чималий матеріал з теми нашої дипломної роботи. На визначеному відрізку поступу науки, коли вона перебуває на високому рівні розвитку, необхідно озирнутися і підсумувати те, що накопичено десятками років, щоб мати змогу продовжувати рухатись вперед і не повторювати те, що зроблено раніше.

Суттєвим відтинком часу у розвитку української книжності XIV — XVII ст. є етап відбитку західноєвропейського культурного звичаю та підвищення національного сумління, що призвело до появи перших тлумачень конфесійних книг національною мовою, частого застосування українських мовних рис у церковнослов'янських текстах, перетворення у різновидах рукописних творів тощо. Зважаючи на це актуальності набуває дослідження писемних пам'яток як оригінального та особливого вияву духовного, культурного здобутку якогось історичного відтинку часу та їх вивчення у загальному контексті розвитку писемності зі зваженням на особливості національно-історичного та культурно-духовного розвитку суспільства.

Початок розвідок кодикографії як галузі з наукового описування українських рукописних книг припадає на XIX століття, коли історичні культурні надбання почали усвідомлюватись як невід'ємна частина національної культури, а книга — як її головний носій. Справа розпочалась з дослідження старовини, описування культурних пам'яток, формування наукових описів рукописів, що покликало потребу у віднайденні, інвентаризації та залученні до поглибленого вивчення першоджерел слов'янської писемності та книжкової культури.

Виявлення особливостей рукописної книги XIV — першої половини XVII століття, процесів розвитку, що відбувалися у цей період в українській книжності, та її значення у культурно-історичному процесі є актуальним завданням української культурології та історіографії.

Стан наукової розробки проблеми. Українська рукописна книга досліджувалась у наукових розвідках вже у першій половині XIX ст. Ранні публікації, що торкалися вивчення окремих збірок книжних рукописів Я. Головацького, Б. Дудіка набули реєстраційно-оглядового змісту, що викликало необхідність у їх виявленні, інвентаризації та залученні до наукового обігу. У другій половині XIX ст. рукописна книга набула статусу об'єкта дослідження фахівців окремих галузей знань: палеографії, мистецтвознавства, текстології, літературознавства, лінгвістики (П. М. Жолтовський, М. С. Возняк, Ю. Ф. Карський, О. І. Калужняцький, В. М. Перетц, І. Я. Франко, І. Огієнко та ін.). Багаточисельність досліджень в галузі вивчення української рукописної книги XIV — першої половини XVII століття були адресовані вивченню окремих рукописів, зокрема таких видатних пам'яток як Пересопницьке Євангеліє, Крехівський Апостол, Крехівський рукопис, Другий Литовський Статут, Біблія Скорини тощо.

У XX столітті визначна роль у дослідженні рукописної книги належить Я. П. Запаску [34—40]. Він здійснив мистецтвознавчий аналіз і бібліографічний опис найвизначніших художньо оздоблених українських рукописних пам'яток, був укладачем списку переписувачів та інших майстрів. Особи переписувачів книг також були об'єктом дослідження М. Б. Боянівської [10, 11]. Історія виникнення, функціонування та склад бібліотек Крехівського, Добромільського та Унівського монастирів, що мали рукописні книги, розкрито у дослідженнях І. З. Мицька. Важливі факти з історії окремих збірок рукописних книг, що ввійшли до відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника подані у статтях М. Голуб [24], М. Кольбух [59—63], В. Фрис [95], Г. Чуби [102].

В. Я. Фрис належить низка досліджень з історії української рукописної книжності. У виданні «Історія кириличної рукописної книги в Україні» (Львів, 2003) подано історію розвитку рукописної книги в Україні впродовж X — XVIII століття, проте робота має науково-навчальний та науково-популярний характер. Відомості узагальненого характеру про українську рукописну книгу певних історичних періодів подано також у дослідженнях з історії української культури (М. С. Грушевський, Я. Д. Ісаєвич, І. П. Крип'якевич та ін.).

Методичне підґрунтя наукового опису кириличної рукописної книги (КРК) XVI ст. та використання баз даних у кодикологічних дослідженнях обґрунтувала О. А. Іванова [46]. Її видання є логічним продовженням кодикологічних досліджень, націлених на формування універсальних принципів описування КРК, які від 90-х років XX століття проводяться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Теоретичне підґрунтя української кодикології заклала Л. А. Дубровіна у монографії «Кодикологія і кодикографія української рукописної книги» (Київ, 1992). Систему кодикологічного опису КРК, що підсумовує вітчизняний та світовий досвід у галузі опису КРК, здійснили Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко та О. А. Іванова. Їх науковий базис використаний при укладанні каталогу «Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України: каталог. Т.1: XI — XVI ст.» (Львів, 2007). Наприкінці XX — початку XXI століття здійснено також наукові описи та ґрунтовні дослідження окремих видів книг — нотолінійних Ірмолоїв XVI — XVIII ст. (Ю. П. Ясіновський), учительних Євангелій XVI — XVII ст. (Г. В. Чуба), музичних крюкових рукописних книг XII — початку XX ст. (Е. С. Клименко).

Робота над дослідженням та описом КРК продовжується у вітчизняній науці у таких напрямках: історія літератури, книжкового мистецтва та музики (О. М. Гальченко, Л. А. Гнатенко, Л. А. Дубровіна, О. А. Іванова,

Я. Д. Ісаєвич, Е. С. Клименко, Л. П. Корній, В. Я. Фрис, О. С. Цалай-Якименко, Ю. П. Ясіновський), графіко-археографічні та палеографічні особливості української КРК XIV — XVI ст. (Л. А. Гнатенко), КРК XVI ст. (Л. А. Дубровіна, О. А. Іванова), історія української мови (В. В. Німчук, В. М. Русанівський, Г. В. Чуба), історія та технологія виготовлення оправ слов'янських рукописів та стародруків (О. М. Гальченко), у т.ч. книжкової іконографії (С. В. Зінченко). Окреме історіографічне дослідження рукописної книги в Україні здійснено М. Б. Шатровою [105].

Українські дослідники висвітлюють кириличні пам'ятки XIV — першої половини XVII століття як у параметрах української рукописної книжкової традиції від періоду Київської Русі до XIX століття, так і в окремих розвідках, присвячених безпосередньо кодексам XIV — першої половини XVII століття.

До сьогодні в українській культурології та історіографії не має узагальнюючої праці з історії дослідження та описування української рукописної книги зазначеного періоду. Тому актуальним є історіографічний і культурологічний огляд праць українських вчених, які вивчають кириличну рукописну книгу згаданого періоду.

Основна мета роботи — на основі аналізу праць вчених з питань історії книги встановити послідовність та визначити особливості розвитку української рукописної книги XIV — першої половини XVII століття в Україні та її місця в історико-культурному процесі.

Основні завдання роботи:

1. Здійснити історіографічний аналіз наукових студій в напрямі досліджуваної теми.
2. Дослідити історію формування фондів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, що містять рукописні книги в складі збірок за матеріалами українських вчених.

3. Охарактеризувати мистецьке оформлення рукописної книги досліджуваного періоду.

4. Визначити специфічні особливості рукописної книги XIV — першої половини XVII століття як компонента рукописної книжкової культури України означеного періоду.

Об'єктом дослідження є рукописна книга XIV — першої половини XVII століття.

Предметом дослідження є комплексний аналіз опублікованих матеріалів і створення цілісної картини побутування рукописної книги XIV — першої половини XVII століття та її значення в історії книги та культури України в цілому.

Методи дослідження. Основними методологічними засадами роботи є принципи історизму, наукової об'єктивності, системності при висвітленні історичних явищ і фактів. Використані також хронологічний та порівняльний методи; історіографічного та джерелознавчого аналізу бібліографічних матеріалів; систематизації, класифікації та вивчення масиву історико-культурологічних праць.

Хронологічні межі дослідження — XIV — перша половина XVII століття як один із важливих періодів формування та розвитку української рукописної книжності, період функціонування рукописних книг та укладання їх у збірки й колекції у XX — XXI столітті.

Апробація дослідження. Результати дослідження оприлюднені на міжнародній науковій конференції: Українська і світова культура в умовах глобалізаційних викликів та війни: XIX міжнар. наук.-практ. конф., 16—17 листоп., 2023 р. м. Рівне: програма. Рівне: РДГУ, 2023. С. 35 [40 с.].

Фрагменти бакалаврського дослідження оприлюднені у формі наукової статті у науково-метричному збірнику:

Партолюк М. Т., Шатрова М. Б. Українська рукописна книга XIV — першої половини XVII століття: історіографія дослідження. Актуальні

питання культурології: альм. наук. т-ва «Афіна» кафедри івент-індустрій, культурології та музеєзнавства. Вип. 23. Рівне: РДГУ, 2024. С. ____ .

Джерельна база дослідження складається із публікацій на сторінках періодики, історичних та релігійних друкованих видань, бібліографічних матеріалів, сайтів та електронних публікацій.

Структура дипломної роботи обумовлена метою та завданнями, які розкривають поставлені питання у дослідженні рукописної книги XIV — першої половини XVII століття. Структура роботи всебічно розкриває сутність та суттєві риси об'єкта, складається зі вступу, трьох розділів та висновків. Загальний обсяг роботи становить 101 сторінка, основна частина — 77 сторінок. Список використаних джерел нараховує 107 найменувань.

У 1-му розділі охарактеризовано наукові публікації, в яких розглядається мистецтво книгописання як культурного феномену доби. Досліджено діяльність Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, а саме теоретична розробка в Інституті НБУВ спеціальних наукових дисциплін, які досліджують рукописні книги — кодикологія та кодикографія. Також проаналізовано діяльність з вивчення рукописів у Львівській національній науковій бібліотеці імені В. Стефаника та тематико-типологічний репертуар рукописних книг XIV — XVI століть.

У 2-му розділі охарактеризовано наукові публікації, в яких досліджено Пересопницьке Євангеліє як визначна пам'ятка рукописного мистецтва XVI століття: вивчено історію відкриття Святого Письма.

У 3-му розділі досліджено публікації, в яких вивчалась кирилична рукописна книга першої половини XVII століття як об'єкт культурології, кодикології, мистецтвознавства та археографії. Автором з'ясовано, що українська рукописна книга, як історико-культурна пам'ятка, сформувалася у XVI ст. — перехідному відтинку часу між Середньовіччям та епохою Просвітництва й бароко. Лишившись за характером візантійсько-

слов'янською, сформувавши інформаційний код з попередніх століть, українська книга набуває національних мовних рис, збільшується її репертуар, що є свідченням підвищення національної самосвідомості, збереження народних традицій та входження українських рукописних видань у європейський світ.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ РУКОПИСНОЇ КНИГИ XIV— XVI СТ. ЯК КУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНА ДОБИ

1.1. Історія рукописної книги у науковому висвітленні

Основним напрямом наукових досліджень, у яких розглядається проблема нашої дипломної роботи, є рукописна книга та її місце в історико-культурному житті України. Рукописна книга — це кодекс, що вміщує твір, або збірку творів релігійного, художнього, юридичного чи іншого змісту, що написаний від руки.

Рукописна книга, що вивчається нами, належить за змістом до духовної культури, але самі кодекси, на яких фіксується писемна інформація, є одночасно об'єктами матеріальної культури. Пам'ятка писемної культури, незалежно від форми (пергаментний сувій, книга, берестяна грамота), являється відтворенням у зазначеній вище формі певного духовного, ідеального змісту. Саме духовний зміст надає феномену рукописної книги особливої внутрішньої повсякденності, сповненої специфічною енергією. Рукописна книга є відображенням людської свідомості, і, тому, зберігає діяльнісно-активний зміст цієї свідомості. Безперечно, відтворений у писемних пам'ятках, дух зберігає буденність лише за умов включення його до реальної життєдіяльності суспільства.

Варто відзначити книгознавчі і бібліотекознавчі джерела, в яких досліджуються питання складових елементів писемної культури, якими являються рукописні книги та бібліотеки як місця збереження цих книг. Різноманітний матеріал з історії книги був використаний нами з наукових збірників Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Давньоруська й українська рукописна книга розглянута у фундаментальних наукових розвідках Я. Запаса [34—40].

Специфіка рукописної книги визначила особливості наукових праць з історії її розвитку та принципову відмінність від книги друкованої в тематиці історичних досліджень. Осмислення потреби збереження рукописної книги як суттєвої частини національної культури зумовили активні дії науковців із опису існуючих на той час збірок рукописів та звернення їх уваги на національні особливості кожної з пам'яток рукописної книжності з погляду змісту й оформлення. Ці напрямки наукових розвідок потребували створення об'ємної картини історичного поступу рукописної книги, тобто узагальнення існуючих в тому часовому вимірі емпіричних фактів з історії рукописної книжності, дослідження загальних обставин розвитку української культури, вироблення параметрів періодизації історії рукописної книги.

Вдале вирішення зазначених вище проблем зробило імовірним, не дивлячись на складні зовнішні умови, значні здобутки у галузі історії рукописної книги. Передусім — це визначення предмету дослідження, утворення ґрунтовних методичних вимог до історії опанування рукописної книги, формування загального механізму періодизації її поступу, вивчення взаємостосунків рукописної книги з друкованою та їх місця в культурному процесі країни.

Основним завданням, що розв'язувалось істориками рукописної книги, був опис пам'яток рукописної книжності та деяких колекцій рукописів з метою введення в науковий обіг невідомих раніше екземплярів. Варто зазначити, що дослідники не звужувались вивченням лише українських архівів, а вивчали й ті пам'ятки рукописної книжності, які знаходились за межами України, підкреслюючи їхні національні особливості.

Історія рукописної книги у своєму розвитку знаходилась в тісній взаємозалежності з дослідженнями з історії церкви, історії України, історії мови та літератури. Ці науки не лише збагачували українську культурологію фактами, але й допомагали формуванню її методики, передусім,

хронологічного, палеографічного, порівняльно-історичного методів. Також було визначено такі суттєві методичні вимоги, як неодмінна вказівка історичної долі та джерел комплектування зібрання рукописів, матеріалу, стану збереженості, формату, письма, датування й походження, авторства, історичної долі кожного примірника, присутності згадок про нього в науковій літературі. Фундаментальний внесок до формування методики дослідження рукописної книги було зроблено Г. Ковальчук [57].

В. Перетц створив цілу школу джерелознавчого й науково-інформаційного вивчення рукописної спадщини, створивши взірець археографічного опису старовинного рукопису, незалежно від його форми — книжної чи сувійної. В. Перетцу належить впровадження поняття «опису» рукопису як методу наукового дослідження писемного джерела та створення його універсальної інформаційної структури. Л. Жуковська називає його кодикографічним. Вона зазначає, що цей напрям сформувався на початку ХХ століття як різновид бібліографічного опису видання для створення охоронних і пошукових каталогів, а вивершення знайшов у роботах В. Перетца.

Наступний розвиток завдань та функцій наукових джерел, які впливали на розвиток рукописного книгописання як окремої допоміжної історичної дисципліни, поєднаний із роботою Археографічної комісії (АК) ВУАН. У її дослідженнях разом з історією літератури і мистецтва, української церкви, історії українського літописання, релігійних пам'яток тощо, розлого представлено описи актів, джерел, архівів, документів, карт — по-суті археографічних довідників.

Вивчення діяльності, планів, кадрового складу АК ВУАН доводить, що формальні завдання актових документів внесли в діяльність АК переважно архівісти, а методи бібліографічного опису видання — дослідники, котрі мали досвід роботи з рідкісними примірниками та рукописними пам'ятками історії й культури (В. М. Перетц, В. І. Барвінок, О. О. Лебедев).

Науковці зверталися до дослідження неодноразово, виявляючи нові факти, переглядаючи гіпотези, що підтверджується широким розумінням істориками змісту поняття «історія рукописної книги».

Отже, історичні розвідки в галузі вивчення рукописної книги були спрямовані на вивчення цього феноменального явища української культури разом із історією літератури, мови, палеографії, історією України та ін. Завдяки цьому на кінець XIX століття історичне книгознавство було представлено як самостійна галузь наукового знання з конкретним об'єктом та предметом дослідження й чітко визначеним місцем в структурі вітчизняної науки.

1.2. Історичні і культурні умови кириличного книгописання в Україні у XIV — першій половині XVI ст.

Розвиток української культури впродовж XIV — XVI століття характеризувався деякими відмінностями в різних регіонах, через втрату державності українських земель у XIV столітті та їх поділу між країнами з різним політичним устроєм. Але лишились незмінними: візантійсько-православний характер культури, єдина писемність, що поширювалась через кириличні пам'ятки і нова в її функціональних різновидах: «елітарна» церковно-слов'янська і «посполита» розмовна, а також вироблена згодом українська книжка.

Нерівномірний розвиток соціально-культурного життя характерний і для різних хронологічних періодів. У складі Великого князівства Литовського в українських землях, які до середини XVI ст. зберігали самоврядування, і в яких українсько-білоруська мова мала статус державної, українська культура розвивалась в цілому в сприятливих умовах. Від середини XVI ст., коли політичний устрій князівства почав все ширше переймати польські та німецькі риси соціального і духовного життя,

значення української культури у суспільному розвитку значно зменшилось. Схожі події дещо раніше відбулись на Холмщині, Підляшші та в Галичині, що від XIVст. були у складі Польського королівства, де інтенсивнішим відзначався процес уподібнення української політичної еліти. В цілому період від XV до середини XVI століття можна було б назвати періодом «накопичення» і зберігання культурного потенціалу, виробленого за часів Київської Русі. Основними культурними осередками були монастирі, деякі з них утримували невеликі початкові школи, залучали вчених-богословів, книжників-переписувачів.

У 1569 р. відбулось об'єднання Литовської держави з Польським актом Люблінської унії, що скасувало залишки традиційних українських форм адміністрації і визначило українській культурі й релігії місце другорядних. З іншого боку, зарахування більшості українських земель до одного політичного утворення сприяло їх приблизно одночасному розвитку. Починаючи з 70-х років XVI століття, внаслідок розширення контактів з Західною і Центральною Європою, майже на всіх українських землях інтенсивно розвивались всі ділянки суспільного та економічного життя. В цей час українська культура переживала період національного відродження. Функція цього явища полягала в творчому опануванні на власному досвіді реформаційних віянь, засад ренесансу та бароко. Дякуючи цьому українська культура набула рис якісно нового типу національної культури.

Необхідність реформи православ'я на українських землях, яке наприкінці XVI століття перебувало в стані розладу, не була втілена. Невдала спроба осучаснити національну церкву стала однією з підстав виникнення в 1596 р. ще однієї її видозміни — уніатської. Багато українців відчули унію як засіб позбавити їх національної релігії й культури, тому завдавали їй рішучий спротив. Ця непримиренна суперечність наскрізь пройняла усі ділянки політичного і культурного життя українців.

В результаті цього зародилась багатоступенева система навчально-виховних закладів, що включала початкову, середню і вищу ланки. Збільшення освітньої мережі та впровадження європейської гуманістичної освіти сталося завдяки діяльності братств, які значною мірою здійснювали вплив на розвиток інших галузей культури — літератури, друкарства, архітектури, мистецтва.

Виникали друкарні навчальних закладів, братств, монастирів та працювали приватні друкарі. Це дало поштовх для появи нових жанрів оригінальної художньої літератури та зростанню частки світських творів. Істотні зміни зачепили й інші сторони життя — архітектуру, театр, музику, малярство інше.

На фоні культурного перебігу подій та в тісній взаємодії з ними розповсюджувалось українське книгописання, суттєвою передумовою розвитку якого були книжні традиції, що склалися за часів Київської Русі.

У XIV столітті отримують розвитку традиційні правила та засоби художнього оздоблення української рукописної книги, що отримали поштовх у давньоруський період. Основним видом письма з подальшими різновидами залишався кириличний устав, що з кінця XIV століття мало-помалу був змінений півуставом. У художньому оформленні декоративний тягар лягав, в основному, на заставку. Рукописи прикрашалися й іншими традиційними декоративними складовими — заставками, художніми ініціалами, кінцівками. Сюжетна мініатюра набула послідуєчого розвитку, хоча в XIV столітті вона представлялась нечисленними, проте, високохудожніми зразками як у відомому Київському Псалтирі.

Київський Псалтир 1397 р. належить до найвизначніших пам'яток українського книжкового мистецтва на ранньому етапі розвитку. Це фоліант, старанно виконаний на якісному пергаменті кодекс, зроблений великим вишуканим уставом, прикрашений заголовною сюжетно-орнаментальною заставкою, великою кількістю художніх ініціалів та 302 мініатюрами.

Рукописи з такою кількістю мініатюр українські майстри до цього часу ще не виконували. Окрім переписувача Спиридонія, що залишив у книзі свій автограф, авторів унікальних прикрас, на жаль, не знайдено. Поряд із зображеннями, що передавали канонічні іконописні сюжети є й побутові композиції, зображення свійських тварин, птахів, пейзажні та алегоричні композиції. Уся низка малюнків, тісно пов'язана з мистецькими традиціями Києва, з оформленням «Остромирового Євангелія» та «Ізборника Святослава», а також з традиціями перегородчастої емалі. Достатньо очевидно є те, що автор малюнків був добре знайомий з візантійськими творами, тому у нього зустрічається багато алегоричних композицій. Проте, можливо, зразком йому служив візантійський оригінал. Талановитий колорист, він використовує соковиті, яскраві барви, прорисовує малюнки вишуканими штрихами золота, що властиво для київського іконопису. Не втрачаючи традиції XI — XIII ст., митець одночасно використовує у канонічних релігійних сюжетах світські елементи.

Незважаючи на важкий період боротьби українського народу з іноземними загарбниками у XIV—XV столітті, мистецтво рукописного книгописання не припиняло свого поступу. Досить розкішною та різноманітною стала орнаментика заставок та ініціалів. Вони складаються на основі рослинних, тератологічних (звіриних) та химерно сплєтених геометричних елементів — плетінки.

Створення рукописів забирало багато вмінь та часу і, в результаті, робило їх дорогоцінними. Такі книги намагались берегти та прагнули надати їм привабливого вигляду. Найдавніші оправи, що збереглися досьогодні, — коптські — мають прояви оздоблення. Надалі мистецьке навантаження оправи однозначно стає домінуючим, навіть завдаючи, в деяких випадках, шкоди майбутньому зберіганню книги. Зокрема це властиво для епохи Відродження, коли нерідко давні книги, за побажанням власника, удруге

оправляли в багато оздоблені оправи, конструкція яких не лише не сприяла захисту рукописних книг від руйнації, а навіть прискорювала її.

Зовнішність книги (в першу чергу, оздоблення) залежить від багатьох факторів: від типу книги, її призначення або від соціальної належності замовника. Переважна більшість книг, що виконувались на замовлення коронованих осіб, членів їх сімей, ієрархів церкви, представників правлячих династій, відносяться до вкладних та підносних книг. Для їх вироблення запрошували спеціальних майстрів — переписувачів-каліграфів, рубрикаторів, інтролігаторів, художників-ілюмінаторів. Для створення цих книг застосовували найкращі зразки пергамену чи паперу, текст прикрашали химерними заставками, кінцівками, ініціалами та мініатюрами, в декоруванні яких поряд з яскравими фарбами часто використовували золото. Не менш багатим був і зовнішній вигляд цих книг: їх оправи обтягувались дорогими тканинами (в основному, оксамитом, парчею) або дорогою шкірою та прикрашалися золотом, сріблом, слоновою кісткою і навіть дорогоцінним камінням. Рукописні книги швидше були витвором ювелірного, а не інтролігаторського мистецтва.

Винятковим багатством вирізнялися оправи на престольних євангелій та апостолів, що були складовою частиною декоративного оформлення церковного престолу. Оправи цих рукописів прикрашалися окладами, які за побажаннями власників, вбиралися в золото, срібло, дорогоцінне каміння, оздоблювалися чеканкою, гравіровкою, тощо. Розкіш цих оправ була також і їх слабкою стороною, бо нахилила до себе блиском золота та каміння, і в разі ворожого нападу, вони бралися до уваги захоплювачів земель. Як наслідок, лише невелика частина цих давніх оправ збереглася дотепер.

До іншого типу відносяться книги, що призначалися для читаючого населення — духовенства, просвітян, викладачів шкіл, студентства. Їх оправи були, так звані, вжитковими оправами, якими є основна маса давніх книг, відомих сьогодні. Ці оправи, так само, можна умовно поділити на ошатні

(оздоблені тисненням, гравіровані, прикрасою по шкірі тощо) та прості оправи, що зовсім не були оздоблені. За якістю та складністю прикраси цих оправ не йшли на поступки окладним оправам, але для їх виконання брали дешевші матеріали: шкіру різних зразків і кольорів, золоту та срібну фольгу, фарби. Ці розкішні ужиткові оправи також, як правило, виготовлялися на замовлення особами, які мали суттєві статки.

У XIV ст. завершується «пергаментний період» в історії розвитку української рукописної книжності. З початку XV століття пергамент змінюється на папір. Це спричинило важливі зміни у книжковій справі загалом та в мистецтві художнього оформлення зокрема.

У XV ст. значно розгорнулася тематика української книги, побільшало виробництво «четьїх книг» — видань для домашнього вжитку. З XV ст. до сьогодні таких книг лишилось приблизно удвічі більше, ніж із попередніх чотирьох століть разом узятих.

В тому числі, із XV століття віднайшли відомості про львівське палітурництво, яке мало місце на Русі поряд з рукописною книгою. У Львові фоліанти опрацьовували місцеві майстри. Знаменитим в той час було з 1483 року ім'я львівського палітурника Яна Пфєффера. Він, очевидно, оздоблював палітурки тисненням орнаментів рослинного змісту. Зафіксовано, що на різних львівських актових книгах кінця XV — початку XVI століття такий орнамент зроблений вже у ренесансному стилі. Можемо зазначити, що це було одним з перших проявів в українському мистецтві рис нового ренесансу.

Характерним прикладом в українському книжковому мистецтві на перетині XIV— XV ст., є Королівське Євангеліє 1401 року із закарпатських земель. Виконане воно на папері, півуставним почерком, оздоблення здійснювалось сильно розчиненою гуашшю, що подібно до акварелі. Поряд в Королівському Євангелії 1401 року мирно співіснує старе з новим. Разом з рослинною плетінчастою орнаментикою, досить цікавою, що позбавлена

невизначеності та віддалено нагадує нововізантійську, ще чітко проглядається орнаментика, іноді сполучена з цілком невластивими їй ні за формою, ні за внутрішнім змістом декоративними складовими.

Титульний (вкладний) запис на лицьовій сторінці здійснено зразу після тексту книги (про це говорять палеографічні ознаки — почерк, колір чорнила, філігрань паперу). Тут зазначаються імена власника (дарителя) рукопису Стефана Винца, його багатьох родичів та священника Микити, якому подаровано рукописне видання. Дарчий запис, так само як і післямова, врешті, і весь текст рукопису насичений елементами живої української мови, у тому числі й окремими властивими рисами закарпатської вимови.

Таким чином, Королівське Євангеліє 1401 року, з якого розпочате XV століття не лише важлива мистецька пам'ятка з художнього оформлення українського рукопису ранньої доби, але й цінний артефакт з історії української мови [39, с. 68].

Коштовною книжковою пам'яткою рукописного мистецтва початку XV століття (на жаль недатованою) є закарпатський Мукачівський Псалтир (свою назву одержав від монастиря, в якому довгий час зберігався). Це рукописне видання попри те, що охоплений поглядом дослідників в минулому столітті, на сьогодні вивчений недостатньо. В першу чергу залишається недослідженим питання про його походження. І. І. Соколов, один з перших дослідників Мукачівського Псалтиря, у вивченні цього питання був досить обережний. Вчений перший хто помітив у рукописі мовні висловлювання типу «дал бим оубо і възложиль бимъ», які були властиві західноукраїнській говірці, але пояснив їх польським впливом і дійшов до висновку, що переписувач мешкав у прикарпатських краях. Заразом декількома словами пригадуючи вихідну мініатюру рукопису, на якій, безперечно, відтворено цивільну особу, замовника Іоанна Логофета (так про неї згадано у підписі під зображенням). Інші вчені, посилаючись на ті чи інші ознаки рукопису, давали різну оцінку приводу його походження.

Мукачівський Псалтир прикрашений мініатюрою, заставками і узорчатими ініціалами. Мініатюрне зображення зроблене досвідченим майстром. Це лаконічна, без зайвих аксесуарів сторінкова трифігурна композиція. З права — Спас на престолі з книгою і благословляючим жестом, з ліва — Іоанн Логофет, який стоїть на колінах і подає Христові книгу, позад нього — цар Давид у вінці, з лірою через плече. Внизу — чітким уставом надпис: «приими господи приношение раба твоего іоанна логофета».

З першої половини й до середини XVI століття залишився помітний слід в історії української рукописної книги. В цей період українська рукописна книга піднялась на вищий рівень свого розвитку, розвиваючи багаті традиції власної культури, творчо вбираючи кращі риси світового мистецтва і насамперед мистецтва ренесансу.

Рукописання здійснювалось в усі регіонах України. Активізувалися як давні осередки, так і з'явилися нові. Важливим осередком українського книгописання залишалися скрипторії Києва. У місті сформувалися монастирські книжкові збірки. Як зазначають дослідники, у 1554 р. монастирська бібліотека Києво-Печерської лаври мала у своєму складі 68 книг. Окремі примірники були оздоблені сріблом, золотом, коштовними тканинами. До теперішнього часу з Києва та околиць дійшла незначна кількість пам'яток XVI століття, але й вони підтверджують високий рівень книжкової культури цього осередку. Це наприклад, Євангеліє 1530 року, Євангеліє 1570 року.

Незвичайної популярності в першій половині XVI століття набуло книгописання на Волині. Воно сконцентрувалось переважно в монастирях, які в XVI ст. поживали свою діяльність. Книги у достатньо великій кількості писались в Пересопницькому, Дерманському, Загорівському, Зимненському та інших монастирях. Бібліотека Дерманського Свято-Троїцького монастиря у 1571 р. налічувала 40 світських книг, були там також й книги богослужбові, завезені друківані та рукописні місцеві. На спускній сторінці одного з

волинських кодексів — Євангелії 1539 — 1568pp. з монастиря Чесного Хреста в місті Дубно названо 21 рукопис різноманітного змісту, що зберігалися в цьому монастирі. Книгописання на Волині утримувалося антиуніатською просвітительською діяльністю гуртка православних вельмож, до якого входили В.–К. Острозький, О. Ф. Чарторийський, Р. Ф. Сангушко, князь-емігрант А. М. Курбський, а також шляхтичі Василь та Петро Загоровські.

На Поділлі книгописання в XVI ст. було непоказним, однак й тут воно мало деякі надбання. На Західному Поділлі, безпосередньо на Тернопільщині, у 70-х роках XVI ст. було зроблено низку рукописних копій з друківаних книг білоруського першодрукаря Франциска Скорини. У 1571 р. тут було виконано рукописну копію з Апостола Скорини, яку видрукували у Вільно 1525 р. Скопійовано не лише текст книги, а й передмови-заголовки, написані самим Скориною, і навіть змальовано винятковий друкарський шрифт цих заголовків.

У XVI столітті в українському рукописному мистецтві відбулись кардинальні зрушення. Насамперед — це торжество нового ренесансного стилю в орнаментиці і мініатюрі. Рослинне оформлення початкових сторінок, а іноді й деяких мініатюр, які виникли на сторінках української книги наприкінці XV ст., набули посиленого розвитку в першій половині XVI ст. практично в усіх регіонах України, а найпомітніше на Волині, в Галичині (у Львівському і Перемишльському осередках) і на Київщині. Плетінчаста оздоба, яка була розповсюдженою в заставках та ініціалах у XV ст. і залишилася такою у XVI ст., у художньому обрамленні довгий час не використовувалась і потрапила туди лише в останній третині XVI століття і здебільшого в поєднанні з рослинними орнаментами. Пам'ятки нагадують, що рослинний мотив в обрамленні, який характеризувався у попередні часи готичною кострубатістю і невпорядкованістю орнаментів, з 40-х років XVI ст. набув нового вигляду (до прикладу, у галицькому Євангелії 1546 р. з

Жишевичів). У 50-х роках XVI століття оформлення зазнало ґрунтовних змін, ставши прикрасою, що побудована на повністю інших стильових положеннях — у ритмічно створений, ренесансний бордю́р, високомистецькі зразки якого репрезентовані в волинських пам'ятках — Загорівському Апостолі 1554 р. і Пересопницькому Євангелії 1556—1561 рр. Варто зазначити, ренесансна орнаментика не набула інших форм декору українських рукописів — геометричних, традиційних плетінчастих та тератологічних, які і далі зустрічаються на сторінках книг. Навпаки, вона часто співіснує в прикрасах однієї і тієї ж книги разом з цими оздобами. Те саме простежується і в мініатюрі. Прекрасні, витончені зображення євангелістів в стилі ренесансу, які зустрічаються в деяких книгах талановитого волинського майстра Андрійчини, межують з мініатюрами, виконаними досконало, як і в Пересопницькому Євангелії, але спираючись на старий, «візантійський» ґрунт. Це явище і в орнаментиці, і в мініатюрі можна тлумачити тим, що в умовах загостреної боротьби проти полонізації і окатоличення, яка найбільше розгорнулася у другій половині XVI ст., після Люблінської унії 1569 р., коли польська шляхта підкорила практично усі землі України, небезпечно було повністю відмовитися від стародавніх традицій — це могло посприяти втраті національного обличчя, своєї самобутності в культурі. Протистояння західному «латинізму» призвело значною мірою в XVI ст. поживленому зверненню майстрів книги до витоків народної творчості, а в мініатюрі — до звичаїв місцевого іконописання, яке ще довгий час зберігало свою стильову недоторканість.

Важливі зміни відбулись у стилістиці української рукописної книги. Разом з гуманістичними та реформаційними засадами, що розповсюджувались в Україні з початку XVI ст., виникло намагання перекладу богослужбових текстів — «святого письма» на українську мову. Цю визначну справу започаткував своїми перекладами біблійних і євангельських текстів на білоруських землях першодрукар і просвітитель

Франциск Скорина. В Україні першість у такому починанні належала авторам знаменитого Пересопницького Євангелія 1556—1561 рр., за якими пішли каліграфи Крехівського Апостола 60-х років XVI ст., Житомирського Євангелія 1571 р. та кількох рукописів останньої третини XVI ст.

Підсумовуючи досліджене варто зазначити — творча спадщина майстрів книги досить значна. Її зустрічаємо в усіх складових елементах рукописних пам'яток — у письмі (почерках), сюжетній мініатюрі, декоративних оздобах, в методах структурної побудови книги. Поступ рукописної орнаментики відбувався досить швидко. Стилi, форми орнаментів змінювали один одного. Часто виринали старі стилі, але отримували в нових умовах оновленого художнього прочитання. Рідкісним явищем декоративного оздоблення українських рукописів було суміжне використання на сторінках однієї книги різних, часто віддалених в часі і мистецькій виразності стилів.

1.3. Рукописна книга XIV — XVI століть в дослідженнях Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України

Кодикологія як джерелознавча дисципліна досліджувалась в кінці 80-х — на початку 90-х років XX століття у працях Олени Гальченко, Ольги Іванової, Любові Дубровіної. У представленому дослідженні розглянуто основні напрямки розвитку рукописно-книжкової культури періоду середньовіччя і перспективи кодикографічного аналізу рукописних книг.

Вищезазначені науковці представили детальну формалізовану структуру опису рукописних книг XI — XVIII ст. як наукову модель опису книги артефакту. Л. А. Дубровіна у своїх працях обґрунтувала наукові методи кодикології і камеральної археографії рукописних книг, висвітлила об'єкт і предмет кодикології, основний методологічний апарат наукової дисципліни. Також Л. А. Дубровіна надала теоретичну оцінку для спеціальної

дисципліни — кодикографії, предметом якої є науковий опис рукописних книг, у її співвідношенні з іншими близькими між собою дисциплінами (бібліографією та камеральною археографією).

Питаннями кодикологічних пошуків, а також пов'язаних з нею дисциплін, таких як археографія рукописних книг, кодикографія, палеографія, текстологія, маргіналістика, філігранологія тощо почали займатися у відділі рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України в кінці 80-х — початку 90-х років ХХ століття і на сьогодні тут утворилася власна наукова школа археографів, рукописознавців, кодикологів, палеографів, які розробляють інтеграційні підходи з дослідження пам'яток письма, рукописних книг і суміщення традиційних та інформаційних технологій. За результатами цих наукових пошуків було оприлюднено численну кількість публікацій, збірників наукових праць. Серед найзначніших науково-інформаційних видань — каталогів, словників, довідників, покажчиків — можна виокремити наукові каталоги українських, а також грецьких, латинських, єврейських, арабських рукописів. Наприклад, помітним явищем у науковому виданні подібних праць можна назвати вихід у світ наукового каталогу рукописної книги XI — XIV ст. з фондів Інституту рукописів НБУВ, що його підготували у 60-х роках М. В. Геппенер, М. П. Візир, Й. В. Шубинський «Слов'янські рукописи XI—XIV ст. у фондах Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР: огляд, опис, публікації (Київ, 1969).

Поступу кодикологічних вчень у науковому осередку дослідження рукописної книги — ІР НБУВ сприяє розгорнута джерельна база рукописів III — початку XIX ст. різного утворення і написаних різними мовами, що взагалі складає понад 8 тис. од., які зібрали фундатори Всеукраїнської академії наук та тодішньої Всеукраїнської бібліотеки у 20 — 30-ті роки ХХ століття. Поза тим сьогодні тут накопичено рукописні видання, що їх збирали впродовж XIX століття різні просвітницькі організації, навчальні

установи; є також колекційні документи й архіви, придбані коштами і зусиллями НБУВ. Своїм змістом вони пов'язані з історією та культурою України, багатоаспектні та багатогалузеві, а за складом — представляють усі види й типи рукописів та матеріалів різними мовами світу. Це й пам'ятки рукописної книжності, й епічні матеріали та актові документи, й архіви різноманітних просвітницьких та наукових організацій, окремі документи й особисті архіви видатних діячів української науки і культури. Інститут рукопису НБУВ представляє книжково-рукописне надбання різного часового відтинку: від найдавніших часів до ХХ століття. Найдавніші рукописно-книжкові збірки потрапили до фондів з бібліотек Михайлівського Золотоверхого, Софіївського, Межигірського козацького та деяких інших монастирів Києво-Печерської і Почаївської Лаври, різних церков, а також із фондів Київської духовної академії з Церковно-археографічним музеєм та матеріалами її попередників — Києво-Могилянської академії і братських шкіл; духовних семінарій, навчальних установ ХІХ ст., приватних колекцій та музеїв.

Л. А. Дубровіна розглядає аспекти теорії та практики порівняльного аналізу кодикографії та бібліографії в плані використання рукописних книг у національній бібліографії [31].

Це підштовхнуло розпочати загальні і конкретні дослідження рукописної книги та писемних пам'яток, колекцій, що зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУВ, досліджувати властивості історичного розвитку книги, вивчати її особливості в хронологічному проміжку часу, аналізувати пам'ятки за мовним та національним походженням.

Методологічні принципи історико-текстологічного вивчення епічних пам'яток великого об'єму та археографічного опису рукописних книг, де ці пам'ятки залишились, розвивала Л. А. Дубровіна, досліджуючи списки ХVІ — ХVІІІ ст. такої пам'ятки хронікального та історико-публіцистичного

характеру середини XVI ст. як «Історія о Казанском царстві» (Казанський літописець) — відому в українських списках.

Особливий науковий напрям, що поєднує теоретичні аспекти вивчення мови, правопису та графіко-орфографічного та палеографічного аналізу українських рукописів XIV — XVII ст. формує Людмила Гнатенко — а саме вона вивчає староукраїнський правопис у причетності до проблеми другої південнослов'янської графіко-археографічної взаємодії. Л. Гнатенко сумлінно працює у царині історико-філологічних та кодикологічних досліджень українських та слов'янських рукописів XIV — XV ст., що репрезентовано в її опублікованих покажчиках, насамперед праць просвітителів Кирила і Мефодія в писемній спадщині Інституту рукопису НБУВ [19—22].

Суцільний огляд рукописних книг XVI ст. вперше створено наприкінці 80-х рр. XX ст. Над ним почала працювати Л. А. Дубровіна, проте ґрунтовний кодикологічний опис рукописних видань XVI ст., що налічуються у фондах ІР НБУВ, в значенні кодикографічного аналізу та визначення характерних рис і загальних напрямів рукописно-книжкової культури в Україні у XVI ст. здійснила О. Іванова. Вона підготувала до видання в 2004 році каталог кириличної рукописної книги XVI ст. за фондами ІР НБУВ, створеного паралельно з базою даних на рукописну книгу «Кодекс».

Розпочато процес наукового описування та вивчення рукописних видань XVII ст.: дослідженням специфіки опису світських рукописів займається Марія Іваннікова, науковий працівник ІР НБУВ. Коло її пошуків — методи філігранознавчого та текстологічного вивчення великих за обсягом пам'яток писемності епічного змісту, зокрема хронографів, у тому числі української редакції. Ольга Іванова та Марія Іваннікова спільно розробляють методи атрибуції слов'янських кириличних рукописних видань XVI—XVII ст.

Проблемами почеркознавства та графічного вивчення почерків у кодикографічному описі східнослов'янських рукописів досліджує Олексій Хамрай, прослідковуючи властиві риси атрибуції та почеркознавчий погляд на караїмські та арабо-єврейські рукописи.

Ірина Сергеева у своїх дослідженнях використовує кодикологічні методи аналізу оздоби в питанні історико-книгознавчого вивчення та археографічного опису єврейських декорованих рукописів України XVIII — початку XX ст. з фондів ІР НБУВ.

Питаннями обрамлення слов'янських рукописних видань в межах їх опису досліджувалось не тільки в загальному змісті (згадані праці Л. А. Дубровіної, О. М. Гальченко, О. А. Іванової), але і як невід'ємна частина оформлення кодексу: зокрема цю проблему вивчає С. П. Прудніков [85].

Олена Гальченко досліджує оправу рукописних книг та стародруків у її історичному розвитку [14—16]. У її інтересах — структура оправи, модифікація в технології її виготовлення та орнаменту як виду декоративно-прикладного мистецтва, інтролігаторський пристрій, терміносистема палітурної справи тощо. Ці дослідження органічно поєднуються в процесі вивчення основного методичного апарату української бібліопегії — (науки про оправу), створення та з'ясування історії інтролігаторства в українських землях. Олена Гальченко збагатила комплексну систему збереження рукописних видань у спеціальних сховищах, що надає можливість за системою відповідних ознак визначати стан збереження рукописних книг у книгосховищах.

В ІР НБУВ досліджується специфіка рукописних видань, а саме, півчих та музичних. Півчі богослужбові книги в складі репертуару рукописів з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського складають велику частину цієї спадщини (за дослідженнями Л. Корній, Л. Дубровіної).

Археографічний та кодикологічний опис рукописних видань тісно пов'язується з інформаційно-технологічними питаннями науково-інформаційної діяльності бібліотек і їх відділів рукописів. В цьому випадку значною рисою в кодикологічних дослідженнях ІР НБУВ є одночасна орієнтація на перспективу формалізувати опис рукописних видань для створення кодикологічної бази даних, розпочинаючи з кінця 80 — початку 90-х років ХХ століття. У цей час здійснено вивчення не лише формалізованої структури опису рукописних книг, досліджено проблеми класифікації рукописів та стародруків за фундаментальними системами ознак, але й проаналізовано можливості формалізації прикрашання книги.

1.4. Кирилична рукописна книга у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника

Із виникненням монастирів пов'язане формування монастирських збірок кириличної рукописної книги (КРК), книгосховища яких спочатку налічували богослужбові книги та поповнювалися чотирма виданнями. Деякі монастирі — львівські (св. Онуфрія, св. Юрія), Унівський, Лаврівський, Городинський, Добромильський — починаються з княжих часів. Проте значна частина кириличних пам'яток з початкового періоду існування обителів із зрозумілих причин до наших днів не збереглася. До наших днів дійшли лише окремі видання — Городинський Апостол XII ст., Городинське Євангеліє XII — XIII століття, Пандекти Антиоха Чорноризця 1307 р. з Унівського монастиря. Набагато більше КРК часів XVI — XVIII століття. Це безпосередньо залежить від збільшення кількості монастирів та розширення репертуару рукописної книжності.

Збірки КРК надійшли до ВР ЛННБУС із галицьких василіанських монастирів у 1946 р. із Центрального василіанського архіву та книгозбірні у Львові, започаткованого на початку ХХ ст. на базі бібліотеки львівського

Святооунуфріївського монастиря. До архіву увійшли рукописні артефакти з ліквідованих австрійською владою львівських монастирів св. Йоана, св. Юрія та Віцинського монастиря кінця XVIII ст. За розпорядженням Константинопільського собору 1909 р. на збереження до Центрального василіанського архіву та бібліотеки у Львові було передано найцінніші книги та документи з галицьких василіанських монастирів, зокрема численні та цінні збірки КРК Жовківського, Крехівського (до нього увійшли книги після закриття у 1739 р. Домашівського, у 1810 р. Верхратського та у 1905 р. Добромильського монастирів), Лаврівського, Підгорецького монастирів, Кристинопільського (після його заснування передано книги з Городинського та у 1784 р. з Домашівського монастирів). По декілька книг надійшло з Бучацького, Гошівського, Дрогобицького, Задарівського, Краснопуццанського, Станіславського, Тернопільського, Улашковецького, Яворівського та інших василіанських монастирів. Архів містить також придбані Святооунуфріївським монастирем у Львові Збірник житій та повчань XVII ст. з Києво-Печерського монастиря та з Межигірського монастиря Ліствицю Йоана Ліствичника 1604 р..

Першооснову фонду КРК ЛННБУС створили рукописні видання наукових бібліотек, львівських культурно-освітніх і релігійних установ й товариств, що функціонували до 1939 р., і з яких завдячуючи централізації бібліотек у 1940 р. було засновано філію Бібліотеки Академії наук УРСР, тепер ЛННБУС. Після ліквідації василіанських монастирів у 1946 р., до ВР ЛННБУС надійшла багата кириличними рукописами збірка Центрального василіанського архіву та книгозбірні у Львові.

Незначна кількість КРК надійшла до фондів ВР ЛННБУС з нових поступлень до бібліотеки. А саме, у 1955 р. отримано два кириличні кодекси разом з архівом і книгозбірнею академіка М. С. Возняка. На початку 1950-х років створено фонд окремих надходжень, що складався із конфіскованих радянською владою невеликих рукописних збірок приватних осіб й установ

Львова та області. Він збагачувався пожертвуваннями або придбаннями до бібліотеки і налічував декілька кириличних фоліантів. Фонд «Збірка рукописних книг і фрагментів», створений із документів, що не пройшли інвентаризацію, фрагментів пергаментних аркушів кириличних рукописних пам'яток різних бібліотек, що також сформувався у ЛННБУС.

Особливе значення у створенні КРК належить переписувачам, які часто були і укладачами, і редакторами, і коментаторами текстів рукописів. Зазвичай переписуванням займалися ченці, які копіювали книги для монастирських бібліотек. Виготовлення рукописних видань в обителях монастирів відбувався систематично та організовано. Тут писали, перекладали, укладали тексти у збірники. Водночас монахи-переписувачі гарантували розвиток книжної культури впродовж століть. Копії створювали також особи білого духовенства (священники та дяки), які поєднували базову діяльність з книгопереписуванням. Вони виготовляли копії манускриптів як для церков, у яких вели службу, так і в якості дарунку чи на продаж іншим храмам, а також на замовлення парафіян. Проте у XVI ст. поміж переписувачів були і світські представники, що зумовило поширення в Україні освіти і книгопереписування. Вони здійснювали виробництво книг для духовної і світської сфери, зокрема для судочинства. Деякі копіїсти (як світські, так і духовні особи) у прикнижкових записах згадуються як професійні переписувачі. Проте переважна більшість переписувачів вирішили залишатися анонімами.

У процесі виготовлення рукописів, окрім переписувачів, були й інші майстри — це художники, реставратори, інтролігатори, майстри з виготовлення оправ інше. Але інформації про них майже немає, що в цілому властиво для української рукописної книжності протягом усього часу її існування.

1.5. Тематико-типологічний репертуар рукописної книги XIV — XVI століть

КРК для українських церков та монастирів замовляли настоятелі, ігумени та єпископи. Відвідувачі церков, церковні та професійні братства зазвичай були і замовниками, і дарувальниками манускриптів храмам.

Укладачами вкладів пам'яток до церков і василіанських монастирів, куплених здебільшого у містах чи містечках, що розміщувались неподалік від їх місця написання, були ченці монастирів, зокрема й ігумени, а також парафіяни храмів, як самі, так і сім'ями або й цілими громадами. Світські люди й представники білого духовенства постачали книги до сусідніх церков, дещо рідше — до віддалених парафій. У досліджуваній період книги були великим матеріальним надбанням (найдорожчими з них були Євангелія тетр, які у XVI ст. коштували 5—6 золотих, у XVII ст. — 8—12 золотих, у XVIII ст. — 23—30 золотих, вартість інших була значно меншою, відповідно — 3, 5, 10—20 золотих), проте до їх вкладів у церкви та монастирі, дарувальників налаштовувало бажання у спасінні душі, спокуті за вчинені гріхи та навіки викарбувана в книгах пам'ять про жертводавців.

Володарями кириличних рукописних книг були церкви та монастирі, репрезентанти українських шляхетських родин, державні чиновники, духовенство, ченці, інші. Прошарок суспільства, що відносився до білого духовенства купували зазвичай книги богослужбового змісту для особистого користування та передавали їх у спадок своїм нащадкам. Деякі родини священників мали досить численні та цінні збірки. Прикладом може послугувати родина священників Свідзінських з Перемишльщини, у бібліотеці якої крім релігійної, широко представлена світська література XVII — XVIII ст. — історична, художня, медична, природознавча, астрологічна, сільськогосподарська, інша.

Рукописні книги вказаного періоду дарували, обмінювали на інші кодекси, позичали, віддавали. У церквах купувались манускрипти здебільшого парафіянами навколишніх поселень. Деякі рукописні видання мігрували від обителі до обителі з їх власником-ченцем і залишалися в одному з монастирів після його смерті.

Кириличні рукописні книги використовувалися відповідно до їх призначення: юридичні — для виконання церковного та світського правосуддя, літургійні — для проведення обряду богослужіння у храмі та поза його межами, четві мінеї — для духовного збагачення, морального виховання, розширення світогляду читачів, вироблення літературного смаку під час індивідуального та колективного читання, після богослужіння в келії та домашнього читання мирян. Отже, джерельна база засвідчує, що для навчання дітей світські особи купували агіографічні видання — Прологи. Більше того з освітянською метою книги використовували в школах при церквах та монастирях. Їх застосовували при написанні перекладів національною мовою, підготовці нових рукописів та видань.

Переважна більшість КРК були написані та побутували у західній частині України — василіанських монастирях та галицьких церквах. Якась частина видань належала церквам і монастирям Закарпаття. Окремі пам'ятки відносяться до Волинського, Київського краю та півдня України.

Українська рукописна книга XVI ст. найбільше репрезентована біблійними виданнями. Потреба мати в Україні повне зібрання творів Старого Завіту спричинила переписування їх із збірників, що перекладені з Чеської Біблії з використанням церковно-слов'янських текстів та надрукованих у більшості із них Франциском Скориною у 1507—1525 рр. в Празі та Вільно, водночас й неопублікованих ним книг Старого Завіту. Одразу ж після видання Апостолів Франциска Скорини 1525 р. та Івана Федорова 1574 р. утворено їх рукописні копії. Це свідчить про їх особливий попит.

Реформи, які відбувались у Західній Європі в цей період, сприяли перекладу в XVI столітті книг Святого Письма національною мовою. Крім перекладів Пересопницького Євангелія, були переклади Нового Завіту у виконанні В. Негалевського, інших перекладачів у 1560 — 1570-хрр. На Волині став відомим переклад на українську мову Апостола та Апокаліпсиса. В основі якого лежить польське протестантське видання Радзивілівської Біблії 1563 р. Цей визначний рукопис українською мовою із глосарієм на полях став відомим як Крехівський Апостол.

Разом з книгами Святого Письма, якими користувались і для читання, і для богослужіння, кириличні рукописні видання XVI ст. репрезентовані зазвичай богослужбовими книгами: Мінеї — загальні, святкові, місячні; Октоїхи та їх різновиди — Богородичник, Шестоднев службовий, Требники, Служебники, Тріоді — цвітні й пісні, Часослови, церковні та монастирські Устави.

XVI століття для богослужбових видань відоме тим, що протягом століття у них здійснювався процес стабілізації текстів, що закінчився з появою перших друкованих видань. Це насамперед відноситься до тих богослужбових книг, що мали непостійну додаткову частину (Часослови, Октоїхи). Посиленого оновлення стилю серед українських богослужбових книг наприкінці XVI — початку XVII ст. зазнають Ірмолої — видання, які представляють українську гімнографію (поетичні твори, пов'язані з богослужінням у християнстві). Під впливом західноєвропейської гімнографічної книги та нашаруванні у них візантійсько-слов'янської основи, відбувається заміна нотації на п'ятилінійну, яка з незначними відмінностями існує й дотепер.

Екзегетичні твори репрезентовані Псалтирем, Євангелієм Феофілакта Болгарського та бесідами Йоана Златоустого на Євангелія у перекладі грецького богослова Максима Грека та його учнів, за редакцією книжника князя Андрія Курбського.

У XVI столітті значного розповсюдження набуває література повчального змісту, що пов'язано з розвитком освітнього процесу — Богословіє Йоана Дамаскина, переклад якого здійснено у другій половині XVI ст. на Волині князем Андрієм Курбським, Паренезис Єфрема Сирина, Пандекти Никона Черногорця, Повчання оглашеним Кирила Єрусалимського, Повчання авви Дорофея. Серед повчальної літератури (учительсько-просвітительської) у книжності XVI ст. присутні списки, що доповнені коментарями Євангелія учительного, опублікованого в 1569 р. у Заблудівській друкарні Івана Федорова та Петра Мстиславця на кошти Григорія Ходкевича.

Через реформаційні процеси, що відбувались в Україні у XVI ст., результатом яких було впровадження у процес богослужіння живої народно-розмовної мови, на західноукраїнських землях в останній чверті XVI ст. виникли і набули значної популярності нові книги повчального змісту — Євангелія учительні, що були написані давньоукраїнською мовою. Нові оригінальні твори анонімного характеру створювались за зразком церковнослов'янських текстів учительних Євангелій та подавались докладні пояснення змісту євангельських текстів. Під час їх написання використовувались церковнослов'янські вірші із збірників усталеного змісту, з польських протестантських та католицьких джерел.

Найбільш відомими і поширеними у рукописній практиці досліджуваного періоду були Четії збірники уставних творів та учень отців церкви, що подавались за календарним принципом — пасхальним циклом — Златоуст, Студит, Торжественник тріодний. Були також збірники, що передбачали систему читань мінейного циклу, — Торжественник мінейний, а також некалендарні Четії збірники наставницького змісту — Златоструй та Ізмарagd, списки Ізборника Симеона-Святослава 1073 р. Характерним для цієї серії книг є те, що у першій половині XVI ст. у південно-західній частині України виникла та набула популярності нова редакція збірника,

спрямованого для домашнього читання світських осіб, — Ізмарагд південно-західного типу. Значне за обсягом зібрання було сформоване на базі основного Ізмарагду з великої серії повчальних перекладних пам'яток, творів візантійських, південнослов'янських та давньоруських книжників. Для рукописів XVI століття характерна тенденція енциклопедичності, універсальності, що відображена у Студиті та Торжественнику мінейному. Водночас в цей період помічається заснування редакцій збірників маленького обсягу з мінімальним набором статей. З'являється редакція Торжественника мінейного, що за жанровим стилем наближена до Пролога. Торжественник тріодний, який остаточно сформувався в кінці XV — на початку XVI ст., впродовж XVI ст. підлягає великим змінам: кількість статей у першому варіанті зменшується, значного розповсюдження набуває друга редакція, розвивається Торжественник п'ятдесятний.

У слов'янів XVI ст. великою популярністю користувалися агіографічні твори повчального змісту — Пролог (існував у двох редакціях на особливому різновиді — стишний), Патерик Скитський, Торжественник мінейний, найпопулярніший житійний роман усієї світової духовної літератури — Повість про Варлаама і Йоасафа. У Прологах та Торжественниках мінейних XVI ст., що розповсюджувались на наших територіях, властивим було включення житій та читань на дні пам'яті українських та інших слов'янських свят і святих.

В XVI ст. в Україні широко застосовували збірки канонічних правил церковного права, що приймалися на вселенських та помісних соборах. Ними керувалися при управлінні церквою і в церковному суді, — Кормчі (Номоканони) сербської редакції, до яких додавали місцеві канонічні тексти. Тут також був відомий канонічний юридичний кодекс з алфавітним покажчиком — Синтагма Матвія Властаря, пристосований у Молдавії в середині XVI ст. до місцевих умов, який під час пересилання до Москви затримався у Львівському монастирі св. Онуфрія.

У списках до рукописів на литовських, білоруських і українських землях в обігу використовували кодекси цивільного права — Перший (1529 р.), Другий (1566 р.) та Третій (1588 р.) литовські Статути, у більшості списків яких до систематизованих юридичних норм включали поправки та рішення сеймів, конституції, привілеї та ін.

До рукописних збірників XVI ст. включали також апокрифи — твори, що мали в основному характер повістей, які церква видаляла з обігу і називала єретичними. Вони набули на українських землях широкого розповсюдження, їхні наративи стали темою оповідань на біблійні сюжети, казок і пісень, їх перекладали народною мовою. Відомий, в тому числі, переклад на українську популярного в Європі твору св. Бонавентури, виконаний з польського видання Бальтазара Опеця.

У запасі літератури на релігійну тематику досліджуваного періоду був поширеним жанр полемічної літератури, твори якого знаходимо у збірниках релігійної полеміки, Кормчих та Служебниках. На відміну від попереднього століття ці твори переписувалися у великій кількості як окремо, так і у компілятивних збірниках постійного і змішаного змісту, і були надійним засобом у конфесійній боротьбі, зміцнюючи позиції православ'я.

Висновки до розділу 1.

Спектр пошуків вивчення рукописних видань в Інституті рукопису НБУВ характеризується великою розмаїтістю тем: з 1988 р. оприлюднено більше 200 публікацій, пов'язаних з кодикологією та археографією рукописних книг.

На сучасному етапі пошуків представників наукової школи ІР НБУВ існує декілька напрямів комплексних досліджень. Серед них:

– об'єкт, предмет, методи кодикології; теоретичний зріз історико-кодикологічного аналізу рукописних зібрань (Л. А. Гнатенко, Л. А. Дубровіна, О. І. Іванова);

– кодикографія як методологія наукової дисципліни «кодикологія» та система складного наукового опису рукописних видань за ознаками змісту, форми, походження, побутуванням та значення в історико-культурному процесі (Л. А. Гнатенко, Л. А. Дубровіна, О. І. Іванова, М. К. Іваннікова, Е. С. Клименко, І. А. Сергеева, О. О. Хамрай);

– орнаменти рукописних видань і формалізація складових прикрас книги та її палітурки, дослідження стильових рис і декоративної рубрикації (О. М. Гальченко, О. І. Іванова, С. П. Прудніков, І. С. Сергеева);

– палеографічні, графіко-орфографічні та кодикологічні дослідження рукописних книг (Л. А. Гнатенко).

Визначено, що з першої половини й до середини XVI століття залишився помітний слід в історії української рукописної книги. В цей період українська рукописна книга піднялась на вищий рівень свого розвитку, розвиваючи багаті традиції власної культури, творчо вбираючи кращі риси світового мистецтва і насамперед мистецтва ренесансу.

Рукописання здійснювалось в усі регіонах України. Активізувалися як давні осередки, так і з'явилися нові. Важливим осередком українського книгописання залишалися скрипторії Києва. У місті сформувалися монастирські книжкові збірки. Як зазначають дослідники, у 1554 р. монастирська бібліотека Києво-Печерської лаври мала у своєму складі 68 книг. Окремі примірники були оздоблені сріблом, золотом, коштовними тканинами. До теперішнього часу з Києва та околиць дійшла незначна кількість пам'яток XVI століття, але й вони підтверджують високий рівень книжкової культури цього осередку.

Володарями кириличних рукописних книг були церкви та монастирі, репрезентанти українських шляхетських родин, державні чиновники, духовенство, ченці, інші. Прошарок суспільства, що відносився до білого духовенства купували зазвичай книги богослужбового змісту для особистого

користування та передавали їх у спадок своїм нащадкам. Деякі родини священників мали досить численні та цінні збірки.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ ЯК ВИЗНАЧНА ПАМ'ЯТКА РУКОПИСНОГО МИСТЕЦТВА XVI століття

2.1. Історія відкриття Пересопницького Євангелія

Середина XVI ст. ознаменувала для України творення того, що накопичувалось протягом попередніх епох багатьма поколіннями наших предків. Цей закономірний процес призвів до появи Пересопницького Євангелія. Його дивне збереження для України й українців вказує на особливість і визначеність, своєрідну місію цього рукопису, значення якої полягає у поєднанні справ предків Володимирів Великого та Мономаха, їхніх нащадків Романа Волинського та Данила Галицького, князів Острозьких і Чарторийських, Гольшанських і Заславських, завдячуючи яким і створено Пересопницьке Євангеліє.

Пересопницьке Євангеліє — видатна реліквія українського народу, одна із найвидатніших рукописних пам'яток, що збереглась на теренах України. Тому історію створення Пересопницького Євангелія, події, пов'язані з ним, історичні постаті, причетні до «біографії» цього фоліанта сьогодні вивчають дослідники різних напрямів. Знайдений в 30-х роках XIX століття видатним українським філологом—славістом Йосипом Бодянським, рукопис Пересопницького Євангелія став об'єктом дослідження багатьох вчених, істориків, лінгвістів.

Видатний рукопис зосереджував на собі увагу багатьох церковних, культурних і політичних діячів. Євангеліє вивчали іноземні та українські вчені. Серед них: А. Бодянський, Ю. Тиховський, П. Житецький, В. Перетц, М. Думітрашко, І. Огієнко, А. Назаревський, С. Маслов, П. Плющ, В. Німчук, Л. Гнатенко, американський дослідник М. Кей. Пересопницьке Євангеліє читали, у свій час, Тарас Шевченко, Іван Франко, Михайло Максимович, мав

нагоду висловити власну думку про побачену чудо–книгу. На окреме дослідження заслуговує художня складова рукопису, яким свого часу займалися Г. Павлуцький та О. Грузинський. Особливе місце посідають дослідження сучасників: І. Чепіги, яка присвятила йому більше 20 років своєї наукової діяльності. Оздоблення книги вивчали мистецтвознавці О. Гальченко, Л. Гнатенко, Я. Запаско та багато інших [16, 22, 34—40].

У своєму «Описании Пересопницкой рукописи XVI ст.» [32] П. Житецький вважає, що місцем написання пам'ятки була Пересопниця — «нині село в Луцькому повіті Волинської губернії». Пізніше О. С. Грузинський й інші дослідники, вчитавшись у приписку до пам'ятки, встановили, що створення її було розпочато не в Пересопниці, а в близькому від неї с. Двірці — маєтку князів Жеславських (Заславських), в місцевому Троїцькому монастирі. Але через невеликий проміжок часу з невідомої причини праця над пам'яткою була перенесена в Пересопницький монастир, де вона й була закінчена в 1561 р. тими ж людьми, які почали її у с. Двірці. Коли саме і з якої причини написання пам'ятки було перервано в Двірці і перенесено в Пересопницю та на скільки тривалою була перерва у роботі творців пам'ятки — дослідникам наразі невідомо.

Задум створення цього канонічного церковно–службового Євангелія в перекладі на «народну мову» зародилося в середовищі близькоспоріднених магнатських сімей князів Заславських, Гольшанських і Чарторийських, які, як твердить П. Житецький, «в XVI ст. ще були віддані руській справі і православ'ю» [32]. Існує думка, що ця ідея була підказана їм архімандритом Григорієм або й взагалі духовенством Дворецького чи Пересопницького монастирів. Як бачимо з приписки до Євангелія, матеріальні витрати по створенню Євангелія, тобто написання та оформлення книги, здійснено «накладом благоверной и христоробивой княгини Козми Ивановича Жеславського», старшої представниці згаданих князівських родин Анастасії Заславської. Княгиня Анастасія Заславська з дому Гольшанських (в чернецтві

Параскевія) була ігуменею тамтешнього монастиря. Черницею Параскевія стала після смерті свого чоловіка, князя Кузьми Івановича Заславського.

В селі Дворці написано перше Євангеліє — від Матвія. У зв'язку з цим можна подати таке міркування О. С. Грузинського: маючи на увазі обидві частини пам'ятки (і писану в Двірці, і писану в Пересопниці), він твердить, що «перерва під час написання рукопису на перший погляд не дуже помітно відбилася на характері почерку в обох частинах рукопису», хоч за його спостереженням, «починаючи з 155-го аркуша, характер почерку в другій частині Пересопницького рукопису відрізняється більшою стислістю і висотою». Загальний же висновок дослідника полягає в тому, що «євангеліє писала одна й та ж рука тільки в різний час» [32]. Цей факт варто брати до уваги, досліджуючи питання про авторство перекладу тексту Святого Письма на «просту мову» в Пересопницькому Євангелії й питання про особу автора, що прославив навіки цей переклад на пергаменті власною рукою, «чистим і красивим письмом», за відгуком П. Житецького [32].

Складено Євангеліє архімандритом Григорієм та його побратимом Михайлом Василієвичем (а, можливо, і ще одним анонімним автором — полеміка з цього приводу серед дослідників триває й сьогодні) упродовж 1556—1561 років і має досить великий проміжок подорожей із одних рук до інших [32]. Михайло Василієвич «Многогрішний раб» у своїх приписках двічі підкреслює, що «всі зуполна виписанії книги чотирьох Євангелистов виложениї із языка болгарського на мову руськую, читачу милий» [32].

Працю над рукописом розпочато 15 серпня 1556 року у Дворецькому монастирі князів Заславських при церкві Святої Трійці — село Дворець Ізяславського району Хмельницької області. Цього року було написано Євангеліє від Матфія і першу частину тексту Євангелія від Марка. З часом роботу було припинено і відновлено лише в 1561 році в Пересопницькому монастирі при церкві Різдва Богородиці — село Пересопниця Рівненської області. Невідомо що стало причиною перенесення в 1557 році роботи над

перекладом до Пересопницького монастиря Різдва Богородиці. Можливо тут були кращі умови або у ньому були досвідченіші писарі. Наприклад, за деякими допущеннями, в Дворецькому монастирі, як новоствореному, могло й не налічуватись потрібних книг, які були в Пересопниці.

Існують наступні погляди про творців перекладу:

1. Переклав архімандрит Григорій [68].
2. Переклав Михайло Василієвич [74].
3. Переклали архімандрит Григорій і Михайло Василієвич [98].

Дослідник Пересопницького Євангелія І. П. Чепіга вважає, що організатором і керівником роботи та автором перекладу рукопису українською мовою був архімандрит Пересопницького монастиря Григорій. О. Грузинський стверджував, що архімандрит Григорій створив протографічний список перекладу, котрий був написаний тодішнім південно–руським скорописом [98].

Із тексту пам'ятки видно, що у роботі над перекладом архімандрит Григорій надавав перевагу церковнослов'янським джерелам. До того ж, ним були використані, як грецькі тексти Євангелій, так західнослов'янські, можливо — польські, про що свідчить сумарії та їх правопис, в якому вживані орфограми як конфесійного, так і ділового письма, на відміну від основного тексту рукописної пам'ятки написаної за конфесійним словонаближенням [96].

Автори книги глибоко розуміли винятковість свого задуму. Євангеліє княгині Заславської — нове явище, задумане як переклад із церковнослов'янської мови на живу народну мову. Очевидно, архімандритові Григорієві належала організація та сам переклад тексту Євангелія, то у Михайла Василієвича була місія переписувача, про це він сам свідчить. Михайло частково також виступав редактором тексту. Про авторську участь Михайла у цій роботі свідчить великий запис, складений ним і вміщений у кінці видання [97].

Вчені, які досліджували Пересопницьке Євангеліє — Л. А. Дубровіна та Л. А. Гнатенко стверджують, що окрім головного писаря Михайла Василієвича, сина протопопа з Сянока, був запрошений ще один переписувач–копійст, ім'я якого наразі невідоме. Цю думку вищезгадані дослідники аргументують на основі вивчення тексту Євангелія. Вони ж допускають, що цим невідомим писарем міг бути сам архімандрит Григорій, який займався не лише перекладом, але і написанням Святого Письма [27].

Припускається, що в Пересопниці було дописано Євангеліє від Марка, завершені Євангелія від Луки та Іоана, післямова до пам'ятки і Місяцеслов. Весь процес завершився 29 серпня 1561 року [27, с. 74—104].

Робота над Євангелієм продовжувалась цілих п'ять років. Дивуватися цьому не доводиться, враховуючи значний обсяг рукопису (964 сторінки) і високохудожнє оздоблення його заставками (обкладинку склали обрамлені в зелений оксамит дубові дошки). Мініатюри та орнаменти затримували роботу писця і вимагали координування її з працею живописця.

Всі 964 сторінки рукопису виконано на пергаменті, що дивує, адже це роки розвитку книгодрукування. За припущеннями вчених матеріал пергаменту було обрано невипадково. Автори Пересопницького Євангелія використали для написання дорогий папір, який був набагато міцнішим за звичайний папір, хоч за ціною значно дорожчим. На перший погляд це виглядало як архаїчність у книгописанні, але потім стало зрозуміло, що такий матеріал давав певні переваги: «Як легко ковзало на його відшліфованій пемзою поверхні гусяче перо, виводячи під лінійку рядки монументального уставу! Як гладенько, рівномірно стелилася позолота в мініатюрах, заставках, ініціалах... Залиті золотистим сьйвом, виткані краї гінким ренесансним рослинним візерунком, аркуші і зображення євангелістів своєю суцільно–декоративною площиною нагадують українські килими» — пише мистецтвознавець Я. Запаско [36, с. 8—15].

Крім того, це була данина традиції. У виготовленні цього рукопису переплелися, з одного боку, традиція переписування євангельських текстів, а, з іншого — завдання створення шедевра написання і мистецтва виготовлення книги. Але усе, починаючи з художнього оздоблення в ренесансному стилі і авторських коментарів до тексту, навпаки, свідчило про те, що Євангеліє — твір сучасної йому епохи. За красою й багатством Пересопницьке Євангеліє займає визначне місце серед всесвітньо відомих рукописів.

Мета написання Євангелія досить високоморальна — отримати Благовістя на зрозумілій народній мові. Благочестиві і побожні архімандрит Григорій із помічниками та й сама ігуменя Параскевія Заславська хотіли для Святого Письма конкретного застосування — використання її під час богослужіння. Для цього текст Євангелія був поділений на зачала та зроблені вказівки у тексті про закінчення окремих читань але фундатори та творці Пересопницького Євангелія навіть не могли уявити, які трагічні та славні події чекають їх творіння у майбутньому [68, с. 31—32].

Існує думка, що після написання, Євангеліє тривалий час знаходилося в Пересопницькому монастирі. Внук княгині Анастасії (Параскевії) Заславської Юрій зрадив святому православію і прийняв іншу віру. В 1630 році на прохання сина Юрія, князя Миколая Чорторійського, король Сигізмунд III передав монастир з майном Клеванській єзуїтській колегії, куди і забрали Євангеліє [76, с. 155].

Під час подій Хмельниччини клеванські єзуїти були розгромлені козацькими військами. Можливо після цього, рукопис з'явився на Подніпрянщині, де потрапив до гетьмана Івана Мазепи, який у 1701 році подарував його Переяславському кафедральному собору. Потім власником Пересопницького Євангелія стала Переяславська Духовна семінарія, де і виявив її у 1837 році Осип Бодянський. Загалом ця сторінка існування книги малодосліджена і налічує багато невідомих моментів. Так, історія долі Пересопницького Євангелія в наступні 150 років після його написання, а

також про місце й обставини знайдення його Мазепою і досі лишаються відкритими. Відкриття нових списків цього Євангелія, крім уже відомих науці (Житомирське Євангеліє 1571 р. та вставка в Летківському Євангелії кінця XVI ст.) може освітити й долю їх оригіналу. Пошуками цих списків, на нашу думку, повинні зайнятися українські вчені, насамперед на Волині і в Галичині.

Найвлучніше про історичну вагу книги сказав її дослідник П. Кралюк: «Пересопницьке Євангеліє є символом України і справа не лише в тому, що це один із перших сакральних текстів, перекладених українською мовою. Його фундаторка походила з Полісся, писалося воно на Волині, головним писарем виступав виходець із Лемківщини — найзахіднішої української землі. Мандрувала ця книга із Заходу на Схід, опинившись у Полтаві» [79, с.29].

Особливий період перебування Пересопницького Євангелія у Полтаві, де рукопис провів досить тривалий час.

У Полтаві справі збереження, вивчення і популяризації церковно-слов'янських видань в кінці XIX — на початку XX ст. сприяли шляхом заснування при єпархіальних управліннях церковних Історико-Археологічних Комітетів та Давньосховищ.

Так 11—21 жовтня 1906 року Святий Синод своїм рішенням № 5771 ухвалив створення в Полтаві при архієрській кафедрі Давньосховища, а вже до листопада 1907 р. в Полтавському давньосховищі було зібрано 863 предмети старовини.

Серед переліку речей Полтавського давньосховища цінність представляли: Євангеліє львівського друку 1636 р, на дерев'яних дошках, обтягнутих вилинялим синім оксамитом, у срібному обрамленні, на якому в січні 1654 р. Богдан Хмельницький присягав у соборній церкві Переяслава; «Апостол» Івана Федорова львівського друку; «Триодь цветная» з 25 гравюрами 1639 р.; «Служебники» 1617 та 1629 рр. та інше. Саме до цього

зібрання потрапило і Пересопницьке Євангеліє, після перенесення до губернського центру Переяславської семінарії.

Особливу нішу серед скарбів Полтавського архіву займало Пересопницьке Євангеліє. Більшість наукових розвідок про цей рукопис припадають до полтавського періоду в його історії. На початку ХХ століття рукопис було передано до Полтавського єпархіального давньосховища. Саме звідси його вивчали літературознавець В. Перетц (1870—1935) та філолог і палеограф О. Грузинський (1881—1954). З пам'яткою також працювали учасники семінарію, який діяв при Київському університеті: П. Житецький, Г. Павлуцький та І. Каманін [83, с.39].

Про наявність цієї унікальної книги в Полтавському єпархіальному давньосховищі свідчить інвентарний запис і опис пам'ятки. Вона значиться в інвентарних описах під № 121.

Зміст опису виглядав таким чином: «Пересопницьке Євангеліє in folio в деревяних доскахъ, обтянутыхъ зеленымъ бархатом, писанное полууставомъ на пергаментныхъ листахъ, дорогой выдѣлки, съ заставками, исполненными золотомъ, киноварью и красками. Вначальъ каждого Евангелія писанныя золотомъ и красками изображенія Евангелистов, окруженныя растительнымъ орнаментомъ. По листамъ двѣ записи писанныя полууставомъ. Первая: «Досконна есть Пръшаа часть Науки Читаня Презъ рокъ Святого Евангелія Вдворци Монастыри Желавскомъ При церкви Святыя и Живоначальныя Троица. А почалась есть сіе писати Евангеліє прислано и дано есть царского Пресвѣтлого Величества Запорозки обоихъ сторонъ Днѣпра Гетмана и славного чина Святого апостола Андрея кавалера отъ его жъ ктиторской милости созданы обновленъ и драгоценными утвари церковными украшен при преосвященному епископъ Захарін Корниловичъ. Року 1701 Априля 16 дня» Унизу зазначено, що «рукопис. Очень редкая, Волынского происхождения, содержащая много малороссийскихъ слов и

оборотов». Ще нижче припис: «Из библиотеки Полтавской Духовной Семинарии» [28].

У 1845 році Тарас Шевченко, який на той час був співробітником археографічної комісії, ознайомився з безцінною рукописною пам'яткою. Український пророк відзначив вишукане і багате оздоблення видання, а також відзначив те, що книга написана «малороссийским наречием 1556 года» [68].

Отже, доля книги, що сягає з глибини віків до наших днів досить важка і небезпечна. Євангеліє могло пропасти чи загубитися на шляхах і розпутьях української історії, коли перебувало в архівах Переяславської (до 1630 року) та Полтавської (з 60–х років XIX століття) семінарій. Саме видання взагалі губилося і лише через деякий час знову опинялося то в руках єзуїтів, то прикрашало приватну колекцію Івана Мазепи, що засвідчено відповідним написом на сторінках рукопису, то у вигляді дарунку в приватній власності великого князя Петра Георгійовича, принца Ольденбургського. Найбільша загроза чекала на рукопис тоді, коли він потрапив до міністра народної освіти та обер-прокурора Синоду графа Д. Толстого, а згодом був представлений «на высочайшее воззрение» російському імператору Олександру II, кожен з яких, вірогідно, керуючись великодержавними духовно-ідеологічними судженнями, міг заподіяти українському рукописному шедевру те, до чого не раз вдавалася імператриця Катерина II, знищуючи оригінальні твори давньоруського періоду. Проте, на диво, книга вижила, пройшовши гідно всі випробування, що випали на її долю і зайняла відповідне місце в культурній спадщині України [82, с. 5—11].

Її українська народна мова — це феноменальне явище в національній культурі нашої держави. Про це впродовж XIX століття захоплено й водностраль стверджували всі дослідники.

Після Жовтневого перевороту 1917 р., Пересопницьке Євангеліє зберігалось у архівах Полтавського історико-краєзнавчого музею.

Під час Другої Світової війни Пересопницьке Євангеліє було евакуйовано. 1941—1945 рр. рукопис було вивезено до Уфи (Росія). Після війни Пересопницьке Євангеліє потрапило до фондів музею–заповідника Києво–Печерської Лаври. Рукопис знайшов професор Київського університету С. І. Маслов в архіві Києво–Печерської Лаври в невеличкій скринці. Якесь добре серце врятувало цей безцінний скарб. За ініціативою професора, рукопис передали до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. З 1947 року Пересопницьке Євангеліє знаходиться у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [27; 28].

Проте книга настільки загадкова за своїм походженням, історією побутування, поліфонічним символічним значенням для всього слов'янського світу, що вона цікавить учених і до сьогодні і свідчить про спадкоємність культур і духовної близькості XVI і XXI століть.

Високою оцінкою культурно–мистецьких вартостей, можуть слугувати назви досліджень, що рясніють заголовками: «Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія» [27], «2001 рік: перше академічне видання Пересопницького Євангелія XVI ст.» [28], «Пересопницьке Євангеліє — видатна пам'ятка українського відродження XVI ст.» [68], «Пересопницьке євангеліє» в історії української літературної мови» [74], «Пересопницьке Євангеліє — видатна пам'ятка української національної культури» [79], «Пересопницьке Євангеліє — духовна святиня народу» [80] тощо. Промовистими є висновки про унікальність Євангелії: «Рукопис (Пересопницьке Євангеліє), — зазначає, зокрема, В. Овчінников, — не має собі рівних серед відомих нам рукописів та палеографічних знімків: за твердістю, красою, витонченістю і довершеністю малюнок його почерку не поступається орнаменту» [76]; «Пересопницьке Євангеліє, — стверджує Я. Запаско, — «унікальна художня пам'ятка графічного мистецтва» [37, с. 19—22]; А. Слободяник зауважує: «Найзвучніші слова — неспроможні описати й передати бодай крихту ошатності, чарівності, величі

художнього оформлення рукопису, в якій, вражає дивовижна своєрідність барвистих декоративних мотивів, життєдайна палітра світосприйняття, вишукана гама кольорів» [86, с. 7].

Висновки до розділу 2.

Підсумовуючи сказане про Пересопницьке Євангеліє, можна зробити такі висновки:

Пересопницьке Євангеліє є автентичним документом середини XVI століття, а відтак, беззаперечним свідченням національної особливості в її мовному, мистецькому та духовному вимірах, свідченням того, чим жила та переймалась Україна та її народ і що, завдячуючи щасливим обставинам, було збережене та дійшло до наших днів;

Відкрита 1837 року видатним російським славістом українського походження Осипом Бодянським Пересопницьке Євангеліє було й залишається предметом пильної дослідницької уваги цілої когорти вчених та митців різних поколінь, ідеологічних переконань та дисциплінарних уподобань, і, передусім, мовознавців, палеографів, кодикологів, мистецтвознавців та археографів;

Відзначаючи надзвичайно високий рівень художнього оформлення Пересопницького Євангелія, а також вказуючи на особливості мовного характеру, численні дослідники одностайні в тому, що йдеться про видатну пам'ятку культури та мистецтва українського народу;

Мовно-художні достоїнства Пересопницького Євангелія та художнє оздоблення рукопису дає всі підстави говорити про мистецький шедевр, який має виняткове значення;

За змістовим наповненням Пересопницьке Євангеліє є духовною реліквією українського народу, божественні верлібри якої покликані

надавати сенс людському життю, освячувати його буттєві виміри та виступати запорукою спасіння;

Ставлення до Пересопницького Євангелія як національної святині, державним вираженням якого є прийняття присяги новообраних президентів незалежної України вірою і правдою служити рідному народові, красномовно підтверджує чулість вітчизняної духовної еліти, а також численного загалу громадян України на потребу її духовного усамостійнення;

В контексті активного процесу українського державотворення, Пересопницьке Євангеліє має виступати духовно–релігійною підвалиною його розгортання, бути тим своєрідним ідентифікаційним кодом нації та духовним оберегом її благочестивого народу, що стане гарантією незворотності національно–творчого поступу Української держави.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКА КИРИЛИЧНА РУКОПИСНА КНИГА першої половини XVII ст. ЯК ОБ'ЄКТ КУЛЬТУРОЛОГІЇ, КОДИКОЛОГІЇ, МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА ТА АРХЕОГРАФІЇ

3.1. Історіографія досліджень української кириличної рукописної книги першої половини XVII ст.

У 90-х роках XX століття значно активізувалися дослідження рукописної книжкової спадщини, що було пов'язано з проголошенням незалежності України. Українські рукописні видання XVII ст., почали вивчатися як об'єкт культурології, кодикології, палеографії та археографії. Українські дослідники аналізують кириличні книги XVII ст. як з погляду української рукописної книжкової традиції від часу Київської Русі до XIX ст., так і в окремих студіях, присвячених кодексам XVII століття. Але й до сьогодні в українській історіографії немає узагальнюючої праці з історії дослідження української рукописної книги XVII століття як видання. Тому актуальним є історіографічний огляд праць українських вчених, які опановують кириличну рукописну книгу зазначеного періоду.

З 90-х років XX ст. та до теперішнього часу захищено низку дисертацій, в яких досліджено українську кириличну книгу як об'єкт кодикології, палеографії та кодикографії. В них аналізується українська книга XVII ст. У дисертаційному дослідженні Л. А. Дубровіної (1993) на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук та її монографічних виданнях вперше комплексно репрезентовано кодикологію та кодикографію як спеціальні історичні дисципліни через призму досліджень історії української рукописної книги. Науковцем (у співавторстві) розроблено кодикологічну модель структури формалізованого опису української та східнослов'янської

рукописної книги (1992). У кандидатських дисертаціях 1994 р.: М. Б. Боянівської — досліджено виробництво і розповсюдження рукописної книги XV — першої половини XVII ст. [11]; О. М. Гальченко — проаналізовано палітурку середньовічних східнослов'янських рукописних книг та стародруків [15]; В. Я. Фрис — виділені кодикологічні властивості та регіональні риси рукописних кодексів в Україні XVI — першої половини XVII ст. [94]. З початку XXI ст. повертається увага дослідників до української рукописної книги XVII століття. Кандидатська дисертація М. К. Іваннікової 2003 р. присвячена східнослов'янській рукописній світській книзі XVII ст., виконана на матеріалах з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), де одночасно розглянуто методи та напрями вивчення української книги [43]. У 2007 р. Е. С. Клименко досліджено й здійснено комплексний науковий опис крюкових рукописних книг XII — початку XX ст., що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ [51], а С. В. Зінченко проведено узагальнююче історико-кодикологічне дослідження особливостей конструкції і декоративного оздоблення візантійських оправ Київської митрополії XIV — XVII ст. [42].

Комбіновано східнослов'янська, в тому числі й українська, рукописна книга досліджується в Інституті рукопису НБУВ. Результатами цієї роботи стали студії Л. А. Дубровіної, іноді у співавторстві: «Научное описание рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского и создание базы данных «Кодекс» (2002), «Кодикологічні, кодикографічні, палеографічні та археографічні дослідження Інституту рукопису НБУВ: бібліографічний огляд (1988 — 2003 рр.)» (2004), «Кодикологічні, палеографічні та археографічні дослідження рукописних книг в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (кінець 80-х рр. XX ст. — початок XXI ст.)» [29] та ін.

В. Я. Фрис у дослідженні «Актуальні проблеми вивчення рукописної книги в Україні» [92] розглянула загальні проблеми вивчення української рукописної книги, в тому числі й досліджено кодекси XVII століття. Історіографічна робота М. Голуб з регіональних проблем «Книгописання у Львові: історіографія» (2006). До вивчення української історіографії другої половини XIX — початку XX століття звертається С. М. Міщук, зокрема у статті «Українські вчені — дослідники рукописно-книжкової спадщини України: друга половина XIX — 10-ті роки XX століття» (2008). В подальший період наукової діяльності автором видано два монографічні видання з історіографії та бібліографії збирання та наукового описування українських рукописних та стародрукованих книг другої половини XIX — 30-х роках XX століття [70; 71].

Основні напрями вивчення української рукописної книги XVII ст. в Україні вивчені М. К. Іванніковою [44], менше уваги в її статті звернено на розвиток історіографії досліджуваного питання в 90-х роках XX століття.

Українська кирилична рукописна книга XVII століття досліджується в узагальнюючих монографіях та у статтях з історії розвитку й дослідження української книги. Так, у фундаментальному історико-кодикологічному та мистецтвознавчому дослідженні Я. П. Запаса «Українська рукописна книга» [39] окрема увага приділяється художньому декоруванню кодексів XVII століття.

Вперше в українській історіографії В. Я. Фрис у виданні «Історія кириличної рукописної книги в Україні: X — XVIII ст.» [93], спираючись на багаторічні дослідження численних літературних джерел, проаналізувала історію розвитку кириличної рукописної книги з часу її появи на українських землях до XVIII століття (безпосередньо акцентується на книзі XVII ст.). В. Я. Фрис вивчено типи письма, стилі оформлення рукописів, охарактеризовано способи виготовлення знаряддя для письма, пергаменту, а також досліджено причини втрат давніх манускриптів, проблеми

характерних ознак збережених кодексів та ступінь достовірності й цілісності відтвореної картини книгописання у стародавні часи. Безпосередньо українським рукописним виданням XVII ст. присвячено студії вченої «Про книгописання в Рогатині та його околицях у XVI — XVII ст.» (1998), «До історії кириличної рукописної книги перемишльської землі XVI — XVII ст.» (2003), «Книгописання у Львові у XVI — XVIII ст.: збережені кодекси та джерела» (2003) (у співавторстві з М. Голуб), «Кирилична рукописна книга україно-польського пограниччя XVI — XVII ст.» (2004). В останньому дослідженні Віра Фрис подає нову власну концепцію періодизації розвитку книги в Україні, що бере початок з найдавніших часів до першого десятиріччя XXI століття, за якою книги XVII ст. віднесено до другого періоду десакралізації кодексу (друга половина XVI — XVIII ст.) (2010).

У роботах Л. А. Дубровіної з 90-х років XX століття досліджується українська рукописна книга, зокрема, кирилична XVII століття. Українська книга кириличного правопису розглядається й розробляється як об'єкт кодикології, археографії та кодикографії. Після виходу в світ у 1992 р. згаданих раніше монографій вченої, постійно удосконалюються методи дослідження й розробляються новітні принципи вивчення та описування української книги: «Кодикологія та її метод у взіємозв'язках зі спорідненими галузями історичної науки» (1999), «Кодикологія як спеціальна історична дисципліна, об'єкт, предмет, методи і перспективи досліджень в Україні» (2000) та ін.

Випрацьовуються методичні рекомендації та правила передачі текстів і видання пам'яток: У. Я. Еллінська, В. В. Страшко «Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI — XVIII ст.» (1990), В. В. Страшко «Правила передачі тексту кириличних документів XVI — XVIII ст.» (1992), В. В. Німчук «Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» (1995).

Українську рукописну книгу в історико-культурному процесі України XVI — XVII ст. розглядають в археографічному аспектах В. Я. Фрис [94], М. Б. Боянівська [10], М. К. Іваннікова [43].

Культурі рукописної кириличної книги в Україні XVI — XVII ст. присвячено узагальнюючі статті В. Я. Фрис «Культура рукописної кирилической книги в Украине XVI — XVII вв.» та «Книга в Украине XVI — первой половины XVII в.» (2006).

Кирилична рукописна книга XVII ст. в зібраннях ІР НБУВ висвітлена в статті М. К. Іваннікової [45]. С. М. Міщуком проведено встановлення історії, складу та наукового дослідження рукописних і книжкових зібрань Волині, що містяться в ІР НБУВ [70].

Українська рукописна книга також вивчається за жанрами, і безпосередньо як об'єкт кодикології та кодикографії: Євангелія XV — XVIII ст. (тетр, апракос, учительне) досліджується О. В. Ясіновською — автором видано каталог описів кодексів зі збірки Львівського історичного музею (1996). Українським учительним Євангеліям другої половини XVI — першої половини XVII ст. присвячена монографія Г. Чуби «Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи» [102] та статті «Українські учительні Євангелія» (1999), «Покрайні записи на сторінках рукописних Учительних Євангелій XVI — XVII ст.» [100], «Учительне Євангеліє» 1616 р. у перекладі Мелетія Смотрицького в контексті української гомілетичної літератури» [104], «Текстологічне дослідження українських учительних Євангелій другої половини XVI — початку XVII ст.: перемишльський тип» [101]. Учительні Євангелія висвітлено у статті М. В. Іванової «Пам'ятки книжкового мистецтва: рукописні Учительні Євангелія XVII ст. з монастирських бібліотек м. Києва» [46] з описами трьох манускриптів. Зі збірки Музею мистецтва давньої української книги Львівської галереї мистецтв присвячено кодикологічному й палеографічному дослідженню кодексу 1601 року (2008). М. Корзо розглядає катехізиси XVII

— XVIII століття: «Украинско-беларусские кириллические букварные катехизисы XVII — XVIII вв.» [64]. У роботі М. Голуб досліджені Мінеї львівського походження із коротким археографічним описом: М. Голуб «Рукописні Мінеї, створені у Львові у XVI — на початку XVIII ст., як джерело книгознавчих досліджень» [24]. Автор вивчає мінеї, зокрема, як джерело для дослідження середовища переписувачів, покупців та замовників кодексів, оформлення та будови книжкового блока. До хронографічних джерел звернулися й В. І. Ульяновський та Н. М. Яковенко «Український переклад Хроніки Стрийковського кінця XVI — початку XVII століття» [91]. В. Фрис досліджувались полемічні твори XVI — XVIII ст. у збірках Львова (1996).

В галузі музичної кодикології та археографії українських кодексів більш плідно розвиваються дослідження також із загальних питань специфіки вивчення музичних кодексів. Проводяться кодикологічно-палеографічні археографічні дослідження з описування українських та білоруських нотолінійних Ірмолоїв XVI — XVIII ст. Ю. П. Ясиновським видано працю «Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16 — 18 століть: каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження» (1996) та статті безпосередньо присвячені вивченню Ірмологіонів: «Український нотолінійний Ірмолой як тип гимнографічного збірника: зміст, структура» (1993), «The Repertoire of the Greek in Ukrainian Hymnographical Anthology Heirmilogion» (1997), «До історії вивчення нотолінійних Ірмолоїв» (1999), «Львівський Ірмолой кінця XVI — початку XVII століття — найдавніша нотолінійна пам'ятка церковної монодії» (2002) та ін. Переконливим завершенням багаторічної праці вченого в цій галузі є монографія «Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу» (2011), яка стала початковою спробою в українській історіографії простежити еволюцію розвитку наукових студій про візантійську гимнографію і церковну монодію: окреслено репертуар найдавніших слов'яно-руських і українських

літургійних книг, зокрема нотованих (безпосередньо — Ірмологіони); розглядаються кодекси і в кодиколого-палеографічному контексті.

Монографічна студія Л. П. Корній та Л. А. Дубровіної «Болгарський наспів з рукописних нотолінійних Ірмолоїв України кінця XVI — XVII ст.» присвячена Ірмологіонам і з кодикологічним дослідженням та археографічним описом нотолінійних Ірмолоїв (1998). Дослідниками розглядалися й окремі кодекси Ірмолоїв як об'єкт кодикології та кодикографії: «Супральський ірмолой 1601 р.: деякі аспекти кодикологічного дослідження» (1993) та «Турійський Ірмолой початку XVII ст. — стародавня пам'ятка церковного співу в Україні» (1994). О. П. Шевчук свої публікації присвячує середньовічним українським кодексам, зокрема, стаття «Київський наспів у контексті багаторозспівності (за матеріалами півчих книг XVII — XVIII ст.)» (1995).

Півчі богослужбові книги з репертуару рукописних книг фонду Інституту рукопису НБУВ досліджуються Л. А. Дубровіною та О. А. Івановою.

Зокрема, музичні кодекси знаменної нотації з фондів Інституту рукопису НБУВ вивчаються та описуються з кодикологічного аспекту Е. С. Клименко у статтях: «Музична знаменна рукописна книга кириличного письма XVI — XVII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (2004), «Основні принципи опису музичної знаменної рукописної книги кириличного письма XII — початку XX ст.» (2005), «Принципи кодикологічного опису півчих знаменних рукописів...» (2007), «Специфіка кодикологічних досліджень півчих кириличних рукописних книг...» (2007), «Джерелознавчі дослідження безлінійних співочих рукописних книг...» (2008) та ін.

Філігранологічні дослідження також набули розвитку. Аналізу якості та складу паперу й філіграней в українських рукописах присвячена низка студій. Стаття О. О. Дзбан та О. Я. Мацюка присвячена історії розвитку

філігранології в Україні та завданням її дослідження (1990). У монографії О. Я. Мацюка «Історія українського паперу» (1994) розкривається зародження та розвиток української філігранології, подається історіографія, історія папірень та водяних знаків від XVI до початку XX століття та ін. Це дослідження відображає багаторічний досвід вченого у цій царині та являється продовженням його попередніх студій «Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.)» (1974). Я. Р. Дашкевич у студії «Філігранологія та завдання українського джерелознавства» (2000) звертається до завдань філігранологічних досліджень давніх українських джерел. Зокрема, тема філігранології та вивчення водяних знаків східнослов'янських, в тому числі й українських рукописних кодексів XVII ст. присвячена праця М. К. Іваннікової «Філігранологічний аналіз у кодикології рукописних книг XVII ст. (на прикладі Руського Хронографа редакції 1620 р.)» (2002).

М. К. Іваннікова та О. А. Іванова присвятили свої дослідження атрибуції й датуванню кодексів XVII ст., що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Зокрема: М. К. Іваннікова «Проблеми створення наукового каталогу слов'янської рукописної книги XVII ст. з фондів НБУВ: принципи датування», О. А. Іванова «Рукописна кирилична книга XVI — XVII ст.: основні принципи атрибуції» (2002). Також у цьому осередку дослідження рукописних видань розробляються методи графіко-орфографічних досліджень. Зокрема, Л. А. Гнатенко цій проблемі присвятила свою статтю «Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV — першої чверті XVII століття».

В. Я. Фрис продовжує досліджувати палеографію українських рукописів, зокрема типи письма та графіко-орфографічні особливості манускриптів. Серед її публікацій: «Палеографія українських кириличних книг 16 —

першої половини 17 ст.» (1993), «Регіональні особливості в палеографії кириличної книги України з середини XVI ст.» (1996), «Кирилична півуставка книга в Україні XVI — першої половини XVII ст.: особливості письма і оформлення та їх залежність від функціональної диференціації» (1998), «Культура переписування книг в Україні XI — XVII ст. (вибір протографа, причини виникнення помилок переписувачів і їх виправлення)»; Л. А. Гнатенко звертається також до вищезазначеної проблематики у своїх студіях: «Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток» (1999), «Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV — першої чверті XVII ст.» (1996), «Правопис приголосних та буквенних знаків у староукраїнських конфесійних писемних пам'ятках (у зв'язку з другим південно-слов'янським графіко-орфографічним впливом)» (2000), «Графіко-орфографічні особливості передачі звука «йот» в староукраїнських пам'ятках другої половини XIV — початку XVII ст.» (2010).

Докорінно в науковій літературі вивчається обкладинка. Вивченню палітурки східнослов'янських книг, українських XVII ст., а саме, монографія О. М. Гальченко «Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис» [15] та ряд статей; безпосередньо, у цій праці вивчено сучасний стан дослідження оправ українських рукописних та стародрукованих книг й подальші перспективи розвідок. Продуктивно з цієї проблематики працює С. В. Зінченко, що засвідчено його роботами: «Живописні Розп'яття на оправах рукописних книг із збірки Національного музею у Львові» (1996). Унікальний вид інтролігаторства (іконопис на українських книжкових оправах)» (1998), «Найдавніші українські оправи книжок з блінтовим тисненням зі збірки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України» (2000), «Методические рекомендации для описания, локализации и датирования

средньовековій кожаних переплетов с тиснением» (2004), «Оправи візантійської конструкції, що виготовлялися в інтролігаторських майстернях при монастирях Львівської та Перемишльської єпархій XV — XVII ст.» (2006) та ін.

Починаючи з 90-х років XX століття стали публікуватись роботи, які присвячувались писцям українських рукописів, де особливе місце належало писцям XVII століття. Достатньо результативно цією проблематикою займалися Я. П. Запаско та М. Б. Боянівська. В кінцевому підсумку таких досліджень було видано монографії та статті: Я. П. Запаско «Доброписці тоді славні були. Нариси з історії українського рукописного мистецтва» уклав словник майстрів української рукописної книги (2003). Серед напрацювань М. Б. Боянівської «Переписувачі книжок як культурні діячі України. XV — перша половина XVII ст.» [10], «Світські переписувачі книжок в українській книгописній культурі XV — середини XVII століть» (1997), «Причинок до створення словника українських книжників XI — XVIII ст.» (1999).

Серед інших студій трапляються публікації, які стосуються записів, розміщених на сторінках староукраїнських кодексів: Г. Чуба «Покрайні записи на сторінках рукописних Учительних Євангелій XVI — XVII ст.» [100]; В. Фрис «Записи на рукописних книгах про «покладення» у храм: штрихи до вивчення святогляду вкладників» (2010).

Дослідженням художнього оформлення української рукописів ґрунтовно займався Я. П. Запаско, який досліджував також кодекси XVII ст. У фундаментальній праці вченого «Українська рукописна книга» [39] в двох розділах «Мистецтво української рукописної книги: друга половина XVI — перша половина XVII століття» та «Мистецтво української рукописної книги: друга половина XVII — XVIII століття» аналізуються особливості оформлення манускриптів XVII ст. В подальших монографічних студіях Я. П. Запаско також звертає увагу на розвиток української рукописної книги

цього періоду: «Мистецтво книги на Україні в XVII — XVIII ст.» [35], «Ошатність української рукописної книги» [36].

Сучасною українською історіографією порушується проблема про необхідність та важливість створення в бібліотеках наукових археографічних каталогів-описів слов'янських рукописних видань XVII століття. Насамперед, в студіях М. К. Іваннікової «Рукописні книги XVII ст. та рукописно-книжні зібрання Інституту рукопису НБУВ» та «Проблеми створення наукового каталогу слов'янської рукописної книги XVII ст. з фондів НБУВ: принципи датування» (2002) звертається увага на необхідність упорядкування такого каталогу виданнями з фондів Інституту рукопису НБУВ. Автором здійснюється оцінка фондів, до яких зарахована слов'янська рукописна книга XVII ст., а також висвітлюються проблеми атрибуції цих видань. Незначний перегляд монастирських збірок Інституту рукопису НБУВ, в які входять рукописні книги XVII ст., здійснено М. В. Яроцькою (2005). Л. А. Дубровіна та О. А. Іванова у публікації «Научное описание рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского и создание базы данных «Кодекс»» (2002) наголошували на важливості проведення наукових описів кириличних рукописних книг Інституту рукопису НБУВ.

Роботи В. Я. Фрис «Рукописна книга в бібліотеці Львівського Ставропігійського братства» (1996) та «Кирилична рукописна книга у фондах ЛНБ» (1999) присвячені загальним оглядам львівських рукописних збірок. На відтинку 90-х років XX — 10-х років XXI ст. українськими дослідниками упорядковуються різні за жанрами та тематикою наукові каталоги описів кириличних рукописних книг, виданих окремо і в складі вже вищезазначених монографій: Я. П. Запаско — у другій частині книги «Українська рукописна книга» (1995) представляє каталог описів українських кириличних раритетних кодексів XI — XVIII ст. з кольоровими ілюстраціями до кожної пам'ятки, що зберігається в різних бібліотеках та архівах світу; В. Я. Фрис

«Рукописи музею Івана Федорова: каталог» (1993) (зараз — Музей мистецтва давньої української книги) — збірка кодексів XIII — XX ст. Львівської картинної галереї; Л. А. Гнатенко «Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦЕБ НАН України: каталог рукописів другої половини XV — першої чверті XX ст.» (1995); О. В. Ясіновської «Каталог кириличних рукописних Євангелій XV — XVIII століть зі збірки Львівського історичного музею» (1996); Ю. П. Ясиновського «Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16 — 18 століть: каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження» (1996); Л. П. Корній, Л. А. Дубровіної «Болгарський наспів зрукописних нотолінійних Ірмолоїв України кінця XVI — XVII ст.» (1998), — більшу частину видання складають описи манускриптів; В. Земи, С. Зінченко, В. Фрис «Metropolis Kijoviensis. Каталог і тексти петербурзьких зібрань» (2010), — книга вміщує описи та публікації українських рукописів повчально-догматичного та полемічного змісту XV — XVII ст.; Г. Чуби «Українські рукописні учительні Євангелія» (2011), до видання дослідницею подається, як основна складова, каталог українських рукописних учительних Євангелій другої половини XVI — першої половини XVII ст.

Варто зазначити, що сьогодні українська рукописна кирилична книга поки не стала цілісним об'єктом культурологічного, книгознавчого, історико-кодикологічного та джерелознавчого дослідження, а відтак не визначено основну методику та спеціальні особливості її археографічного та кодикологічно-палеографічного описування. Сучасною українською історіографією розробляються окремі проблеми української рукописної книги лише першої половини XVII століття, рукописи другої половини цього століття практично недосліджені.

3.2. Мистецтво української рукописної книги першої половини XVII століття

На початку XVII століття розвивалося рукописне мистецтво поряд з друкарством, яке з'явилося у цей період і переваги якого були на очах. Друкована книга, виготовлена не в одному, а в кількох примірниках, інколи великим тиражем, відразу почала боротися за першість з рукописною, але не замінила її. Взаємодія друкарства та рукописання поширилася на тривалий період не тільки тому, що на початках друкована книга виготовлялася лише в невеликій кількості центрів, була коштовнішою за рукописну і по-суті малодоступною. Виняткова живучість рукописної книги на теренах України мала й глибше коріння. Наприкінці XVI, XVII ст. через складні історичні умови багато видань писемної творчості, а саме світської, не друкувалися. Тому переписування залишалось одним із основних способів їх розповсюдження. Більше того, після запровадження друкарства в Україні не видавалися книги літургійного характеру. До прикладу, на престольне Євангеліє — основна книга православного ритуалу, вперше вийшла в світ у 1636 р., а Діяння і послання св. Апостолів (Апостол) після Федорівського видання 1564 р. вдруге видруковано в 1630 р. Достатньо з запізненням було освоєно друкування нотних книжок — Ірмологіонів, які посідали помітне місце в церковній літературі. Вперше ця книжка надрукована нотним шрифтом в Україні 1700 р., у Росії — 1772 р.. В кінці XVI — на початку XVII століття потреба в книзі досить помітно зросла, а друкованих книг не вистачало. У листі до константинопольського патріарха Єремії 1591 р. львівські братчики, зокрема, писали: «Христа ради, чеснейший наш отче, исполнии изобилием си от богодуховенных божественных алчбу и нищету нашу книжную, послы нам святость твоя, последования книг: типик церковный, требник, служебник и прочіи» [39, с. 91].

Отже, мистецтво рукописної книги не втратило своєї актуальності й після появи друкарства, а, навпаки, в кінці XVI — на початку XVII ст. спостерігалось значний його підйом. Низка пам'яток, що вийшли в світ у цей період, засвідчили подальший розвиток мистецтва оздоблення рукописних видань, активне просування основних його компонентів — декоративних прикрас, письма, мініатюри. «Друкарський» період також характеризується збільшенням кількості рукописних центрів по всій території України. На околицях Львова і в самому місті — колиці українського друкарства рукописання набуло активного характеру, отримуючи іноді комерційні риси. У 1568 р. у Стрию, до прикладу, дякон Іоанн переписав Четвертоєвангеліє і в цей же рік продав його подружжю з Галича Кіндратові та Анастасії (рукопис знаходиться тепер у музеї Відродження в місті Свиштоф, Болгарія) [39, с. 91]. За архівними джерелами, інший стрийський майстер «недостойний і многогрішний» Симеон (родом зі Львова) 1561 р. переписав напрестольне Євангеліє і продав його до Миколаєва за «сім золотих» [39, с. 91]. В майстерні стрийського дяка Василя Богоносика, за історіографічними джерелами дослідження, на продаж виготовлялися гарно оздоблені книги. До сьогодні збереглися книги з вищезгаданої майстерні, де вказується, що рукописи виготовлені або «накладом» і «рукою власною» Богоносика (Апостол, 1611 р.), або тільки його «накладом» і «пильністю».

Варто згадати про такі осередки книгописання, як Городок, Яворів, Судова Вишня. На початку XVII століття у Яворові недовго існувало друкарство і працював там талановитий майстер книжкової справи — Георгій Тимкович. Він створив, напевно, одну з ранніх своїх книг — скромно оздоблене Євангеліє 1595 р. і багатий, талановито оформлений кодекс — Євангеліє напрестольне, створений 1608 р. також у Яворові. Ця робота уже через рік була продана до Львова [39, с. 92].

Значне число рукописів пов'язане з містом Городок, або Городок Солоний — центр торгівлі сіллю, що був значним ремісничим осередком

XVI — початку XVII ст. У місті діяло 12 ремісничих цехів; у 1591 — 1592 рр. було засновано братство — громадська організація українських міщан, яка значну увагу приділяла розвитку освіти та культури. З містом Городок також пов'язане створення не менш відомого, ніж написане раніше «вченим мужем» Єремією Хишевицьке Євангеліє, рукопис Євангеліє Гримненське 1602 р., яке було оздоблене мініатюрними зображеннями.

Судово-Вишенський рукописний центр, звідки походить Іван Вишенський — славетний український письменник-полеміст, утворився у 20-30-х рр. XVII ст. Не зважаючи на те, з цього осередку сьогодні відомі незначні приклади рукописів, можна зазначити, що з Судової Вишні вийшли розкішні рукописні видання, оскільки на той час він був одним з важливих центрів галицького малярства.

Національна наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України (м. Львів) є зберігачем багатих рукописних фондів. А саме, бібліотека володіє Євангелієм кінця XVI ст. Серед багатьох видань, що переписувались у Львові, варто акцентувати увагу на Ірмологіоні кінця XVI — початку XVII ст. — найдавнішій пам'ятці лінійної нотації в Україні та Євангелії 1615 р., яке було написане в Онуфріївському монастирі для продажу в Сербії.

Розкриваючи суть львівського осередку рукописання, варто зауважити — Львівське братство, яке, володіючи власною друкарнею, для дублювання деякої літератури, а саме шкільної, також застосовувало рукописний спосіб виготовлення книжок.

Відомо, що в тих регіонах України, де друкарства не було або існувало воно частково і куди друкована книга потрапляла досить рідко, рукописне мистецтво набуло особливого розповсюдження. Залишилось багато книг, написаних на Волині, Лівобережжі, Буковині, Закарпатті, Поділлі, Прикарпатті, а також на Поліссі.

У кінці другого десятиліття XVII ст. розгорнула активну діяльність найпотужніша в Україні друкарня в місті Києві. Але й після цього не

зупинялося книгописання. Написанню рукописів та їх декоруванню тут приділялось ще більше уваги. Доказом цього — низка манускриптів, які дійшли до нашого часу. Як приклад — майстерно оздоблений своєрідними плетінчастими зображеннями з розкішними рослинними узорами Ліствичник 1610 р., написаний ієромонахом Гавриїлом у Миколаївському монастирі.

Варто зазначити, що на Лівобережжі рукописання впродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст. велося скрізь. У записах книг на берегах сторінок колишніх рукописів Чернігівської духовної семінарії, Полтавського єпархіального давньосховища, Лубенського музею та ін. згадуються міста і населені пункти, де переписувались книги. Їх створювали не тільки в містах, але й у селах. Відомим осередком книгописання Лівобережньої України був Густинський монастир, з якого походять список так званого Густинського літопису, переписаного монахом монастиря Михайлом Лосицьким 1670 р..

Багато рукописів Лівобережжя були гарно прикрашеними, зокрема позолотою і коштовними палітурками. Серед них — багато оздоблене Євангеліє, яке запорізькі козаки подарували у 1600 р. Воскресенській церкві в Переяславі, також два Євангелія першої половини XVII ст., які були оздоблені заставками у «візантійському стилі» з позолотою.

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. суттєво поповнився репертуар книг. Поряд з манускриптами релігійного змісту, що становили і в цей час найбільшу частку рукописної продукції, зростає кількість книг нелітургійного або й суто світського характеру. У цій групі джерел виділяємо лише ту рукописну продукцію, яка набувала вигляду кодексів — щільних, з необхідними структурними елементами книжкових творів. Досить часто рукописи світського спрямування не завжди доладно художньо оформлювалися або каліграфічно виконувалися, проте деякі з них були коштовні як витвори мистецтва. Оригінальними є два рукописи першої половини XVII століття — це Александрія і Апокаліпсис, які походять,

очевидно, з центральної України. Сам твір і тлумачення Апокаліпсиса взяті з київського видання 1625 р. зважаючи на мовні особливості цього видання зі збереженням множини голосів на полях. Ці два рукописи оформлені мініатюрами-ілюстраціями одного типажу, які не мають нічого подібного з регіональним книжковим мистецтвом.

Також потрібно пригадати Хроніку в рукописі, або Хронограф, відомий в якості харківської редакції «Острозького літописця», який був написаний у 1615 — 1620 рр. Рукопис мав середній формат, виконаний дрібним, гарним скорописом, який своїми свідченнями стосувався початку XVII століття. Прикрашений був однією П-подібною плетінчастою рамкою на початку видання.

Оригінальний рукопис світського характеру, що походив з українських земель знаходиться в колекції Бухарестського державного архіву. Це був poradnik про цілющі властивості трав. Рукопис характеризується невеликого об'єму (13 арк.) і малого формату. Книга вартує уваги з мовознавчого боку. Їй властиві типові риси української мови того часу, зокрема південно-західного, карпатського регіону. Прикрашений манускрипт досить скромно: початковими витягнутими літерами розміром на 4 рядки і кіноварними заголовками.

Аналізуючи мистецькі здобутки рукописної книги кінця XVI — першої половини XVII ст., варто вкотре зазначити, що винайдення друкарства не уповільнило, а навпаки згуртувало рукописне мистецтво, ставши прискорювачем подальшого, більш інтенсивного розвитку.

Мистецькі зображення у рукописних книгах цього періоду — яскраві, оригінальні і захопливі. Усі складові частини рукописних манускриптів набули досконалої, високомистецької форми. Книжкові майстри, відчуючи сильну конкуренцію — розвиток друкарства, із більшою завзятістю приділяли увагу загальній художній зовнішності книги, намагаючись зробити її особливо ошатною. Декоративне оформлення рукописів цього періоду

характеризується винятковою множиною форм і композицій, а також дивує стилістичною розмаїтістю. Особливого поступу набуває традиційна плетінка. В багатьох рукописних виданнях плетиво замилює різноманітністю візерунків і багатою кольоровою гамою. Яскраві кольори голубого, темно-синього, малинового, вишневого, смарагдового та інших відтінків створюють гармонійну вишуканий кольоровий спектр, що часто акцентувався блиском золота, який часто використовувалося як в декоративних узорах, так і в мініатюрах. Мирне сусідство різноманітних візерунків за формою і стилем відбувається повсякчас, але головну роль в цьому симбіозі відіграє рослинний орнамент. Він інтенсивно розвивається в рослинних орнаментах на сторінках кодексів і мініатюр, які повсякчас стали елементами декоративного прикрашання рукописів, також застосовується в початкових літерах, проникає у заставку. Усталення рослинного орнаменту в заставці — головній частині прикрашання східнослов'янської книги — варто поєднувати з українською друкованою книгою, зокрема першодруками, в яких рослинна заставка зайняла головне місце. Варто зауважити, що майстри рукописного мистецтва одразу ж відреагували на появу таких зовнішніх елементів. Це відбулося після виходу у світ видань Івана Федорова (у Львові та Острозі).

Рослинна рукописна орнаментика другої половини XVI — першої половини XVII ст. — досить яскрава сторінка в історії українського мистецтва. Творчість і талант рукописних майстрів виявився у ній найбільш переконливо. Рослинні зображення характеризуються в рукописних пам'ятках цього періоду багатством і вигадливістю візерунків, стильовою розмаїтістю. Це спостерігається як у декоративних обрамленнях, так і в заставках. Бачимо рослинні прикраси стилю барокко, вишукані побудови з найрізноманітнішими композиційними схемами у стилі ренесансу, розповсюдження якого в українському книжковому мистецтві припадає на початок XVII ст. Досить багато рослинних орнаментів взято з реалістично змальованих квітів і плодів, що безпосередністю і жвавостю живописного

прочитання походять на народне малювання. У рослинних прикрасах зустрічаються гільчасті обрамлення з навівфантастичними мотивами і неспокійним, напруженим ритмом. Достатньо часто ця, уже не актуальна орнаментика, межує в рукописах разом з ренесансними візерунками. Достатньо високого художнього рівня набуло розфарбування рослинної орнаментики. У багатьох рослинних візерунках, як і в плетінчастих, використовувалась досконала кольорова палітра широкої гами тонів — глибоких, насичених в одних пам'ятках і легких, прозорих — в інших.

Історія рукописного мистецтва другої половини XVI — першої половини XVII ст. свідчить про помітне місце мініатюрного живопису, що був представлений в численних пам'ятках. Характерною рисою тодішньої книжкової мініатюри був інтенсивний поступ у ній реалістичних елементів.

Мініатюра другої половини XVI — першої половини XVII ст. в основному репрезентована зображеннями славетних авторів євангельських текстів. Бажання прикрасити кожне Євангеліє фронтиспісними мініатюрними зображеннями чотирьох євангелістів слугує залученню до цієї роботи багатьох майстрів, які характеризувались різним рівнем професійної підготовки і мистецькими естетичними смаками, а нерідко і самих каліграфів–переписувачів книг. Таких майстрів можна розділити на три групи. Найбільша з них перша, налічує майстрів, яких можна назвати «народними», тобто таких, що не мали професійної освіти, мініатюрний живопис опановували самотужки, а у своїй творчості дотримувалися правил народної естетики.

Художників–мініатюристів, які входили до другої групи, менш чисельної, ніж перша, можна назвати «нарочитими». Вони мали певну професійну підготовку і працювали за початковим зразком. Продовжуючи традиції мініатюр Пересопницького Євангелія, що стали для наступних поколінь українських митців своєю класикою виконання, такі майстри намагались зберегти узвичаєну композиційну схему. Хоча залишатись в

межах старих іконографічних і живописних правил у нових умовах було складно. Іноді у малюнках цих митців дедалі яскравіше проявляються «руйнівні» впливи народної стихії, з одного боку, і натиск реалізму — з іншого. Строгу іконописну схему часто заступає імпровізація, площинність — світлотіньове кольорове моделювання.

Третя група майстрів-мініатюристів, які прикрашали Євангелія, хоча і була малочисельною, справила особливе значення на розвиток мистецтва української рукописної книги другої половини XVI — першої половини XVII століття. Це новатори, митці, які сміло порушували межі традиційного і стали на шлях реалізму. Проте, «новаторами» у повному значенні цього поняття їх назвати складно, бо вони мали предтечу — славнозвісного Андрійчину, волинського майстра книжкового мистецтва середини XVI ст. Образи, створені ним, як з'ясувалося пізніше, набагато випередили час. Упродовж кількох десятиліть не знайшлося рівноцінних продовжувачів Андрійчини. Реалістичні здобутки майстра використовувалися тільки частково, зокрема мініатюристами другої групи.

Отже, наприкінці XVI — початку XVII ст. реалістичні традиції майстра Андрійчини отримали новий поштовх для подальшого поступу. У творчості митців другої і особливо третьої групи вони набули нової художньої якості. Підтвердженням цього можуть слугувати оздоблені сюжетними прикрасами Євангелія кінця XVI — початку XVII ст. з Івано-Франківщини. Однак найбільш виразно суттєві зрушення, що сталися в мініатюрному живописі цього часу, простежуються в оздобах Гримненського Євангелія 1602 року з-під Львова, що поряд з Пересопницьким кодексом, Євангелієм з Хишевич, Служебником і Євангелієм майстра Андрійчини посідає почесне місце в історії українського рукописного мистецтва періоду його розквіту.

Висновки до розділу 3.

Українська рукописна книга на сьогодні не стала цілісним об'єктом культурологічного, історико-кодикологічного та джерелознавчого дослідження, а тому дотепер не визначено методологію та методи вивчення рукописних видань та спеціальні особливості їх археографічного та кодикологічно-палеографічного описування. В умовах сучасного поступу української історіографії науковцями вивчаються і розробляються окремі проблеми української рукописної книги лише першої половини XVII століття, рукописи другої половини цього століття, практично, недосліджені.

Українську рукописну книгу в історико-культурному значенні для України XVI — XVII ст. розглядають в археографічному аспектах В. Я. Фрис, М. Б. Боянівська, М. К. Іваннікова.

Культурі рукописної кириличної книги в Україні XVI — XVII століття присвячено статті В. Я. Фрис. Кирилична рукописна книга XVII ст. в зібраннях ІР НБУВ висвітлена в статті М. К. Іваннікової. С. М. Міщук проведено встановлення історії, складу та наукового дослідження рукописних і книжкових зібрань Волині, що містяться в ІР НБУВ.

Українська рукописна книга також вивчається як об'єкт кодикології та кодикографії: Євангелія XV — XVIII ст. (тетр, апракос, учительне) досліджується О. В. Ясіновською. Українським учительним Євангеліям другої половини XVI — першої половини XVII ст. присвячена монографія Г. Чуби «Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи» та статті «Українські учительні Євангелія» (1999), «Покрайні записи на сторінках рукописних Учительних Євангелій XVI — XVII ст.», «Учительне Євангеліє» 1616 р. у перекладі Мелетія Смотрицького в контексті української гомілетичної літератури», «Текстологічне дослідження українських учительних Євангелій другої половини XVI — початку XVII ст.: перемишльський тип». Учительні Євангелія висвітлено у статті

М. В. Іванової «Пам'ятки книжкового мистецтва: рукописні Учительні Євангелія XVII ст. з монастирських бібліотек м. Києва» з описами трьох манускриптів. Зі збірки Музею мистецтва давньої української книги Львівської галереї мистецтв присвячено кодикологічному й палеографічному дослідженню кодексу 1601 року (2008). М. Корзо розглядає катехізиси XVII — XVIII століття: «Українсько-беларуські кирилическі букварні катехізиси XVII — XVIII вв.». У роботі М. Голуб досліджені Мінеї львівського походження із коротким археографічним описом. До хронографічних джерел звернулися й В. І. Ульяновський та Н. М. Яковенко «Український переклад Хроніки Стрийковського кінця XVI — початку XVII століття». В. Фрис досліджувались полемічні твори XVI — XVIII ст. у збірках Львова (1996).

Досліджуючи мистецтво рукописної книги кінця XVI — початку XVII століття бачимо, що воно не втратило своєї актуальності й після появи друкарства, а, навпаки, в цей період спостерігалось значний його підйом. Низка пам'яток, що вийшли в світ у зазначений відтинок часу, засвідчили подальший розвиток мистецтва оздоблення рукописних видань, активне просування основних його компонентів — декоративних прикрас, письма, мініатюри. «Друкарський» період також характеризується збільшенням кількості рукописних центрів по всій території України. На околицях Львова і в самому місті — колищі українського друкарства рукописання набуло активного характеру, отримуючи іноді комерційні риси.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено результати аналізу праць вітчизняних вчених, присвячених історії книги та історії української культури, відзначено загальні особливості розвитку української рукописної книги XIV — першої половини XVII століття.

В якості узагальнення, можна констатувати, що в напрямі дослідження рукописної книги в кінці XX — на початку XXI століття напрацьовано достатньо емпіричних знань, які відображені в численних наукових студіях. Наукові пошуки продовжуються, тематично деталізуються, попри швидкісний розвиток новітніх напрямів в галузі культурології, соціальних комунікацій, бібліології, ін. Серед основних напрямів сучасних історико-культурологічних досліджень та найактуальніших науково-дослідних тем можна виділити такі, що присвячені:

– методології вивчення та описування української рукописної книги — М. К. Іваннікової, Л. А. Дубровіної, О. А. Іванової;

– рукописній книзі в історико-культурному процесі України XVI — XX століття — М. К. Іваннікової, М. Б. Боянівської, С. М. Міщука, М. М. Кольбух, В. Я. Фрис;

– жанрово-видова характеристика української рукописної книги — Л. А. Дубровіної, М. Голуб, Л. П. Корній, М. В. Іванової, В. Фрис, М. Корзо, Г. Чуби, Є. К. Чернухіна та ін.;

– графіко-орфографічним та палеографічним особливостям кодексів — В. Я. Фрис, В. І. Ульяновського, Л. А. Гнатенко ін.;

– дослідженням палітурки та мистецтву української рукописної книги — Я. П. Запаско, О. М. Гальченко, С. В. Зінченко.

Встановлено, вивченням рукописної книги означеного періоду в Україні займається Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського НАН України та Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника.

Палітра напрямів дослідження рукописних книг в ІР НБУВ позначена широким розмаїттям: починаючи з 1988 р. опубліковано ряд публікацій, пов'язаних з кодикологією та археографією рукописних книг.

Фундамент колекції рукописних видань ЛННБУС ґрунтувався на основі фондів бібліотек рукописної книги культурно-освітніх, наукових і релігійних установ та товариств м. Львова, що функціонували до 1939 р., а з 1940 р. було створено філію Бібліотеки Академії наук УРСР, нині ЛННБУС. У 1946 р. після ліквідації василіанських монастирів, до відділу рукописів ЛННБУС потрапила збірка КРК Центрального василіанського архіву і книгозбірні у Львові, зокрема збірки КРК Крехівського, Жовківського, Домашівського, Верхратського, Добромільського монастирів, а також Кристинопільського, Лаврівського та Підгорецького монастирів. По декілька книг надійшло з Бучацького, Гошівського, Задарівського, Яворівського, Краснопушчанського, Тернопільського, Дрогобицького, Улашковецького, Станіславського та інших василіанських монастирів.

З'ясовано, українська рукописна книга, як історико-культурна пам'ятка, сформувалася у XVI ст. — перехідному відтинку часу між Середньовіччям та епохою Просвітництва й бароко. Лишившись за характером візантійсько-слов'янською, сформувавши інформаційний код з попередніх століть, українська книга набуває національних мовних рис, збільшується її репертуар, що є свідченням підвищення національної самосвідомості, збереження народних традицій та входження українських рукописних видань у європейський світ. Ці зміни насамперед завдячують поживленню міжнародного культурного співробітництва України із європейським реформаційним впливом. Дякуючи творчому підходу українських книжників-митців твори перекладаються, доповнюються, редагуються, на основі існуючих, створюються нові видання.

Найбільше поширеними у рукописній традиції аналізованого періоду були четії — збірники уставних читань творів, слів та повчань отців церкви,

подані за календарним принципом — пасхальним циклом — Златоуст, Студит, Торжественник тріодний. Присутні також збірники, що забезпечували систему читань мінейного циклу, — Торжественник мінейний, а також некалендарні четії збірники повчального змісту — Ізмарагд і Златоструй, списки Ізборника Симеона-Святослава 1073 р. Особливістю для цього корпусу книг є те, що у першій половині XVI ст. у південно-західному регіоні України виникла та набула поширення нова редакція збірника, орієнтованого для домашнього читання світських осіб, — Ізмарагд т. зв. південно-західного типу. Тенденція енциклопедичності, універсальності, характерна для XVI ст., відображена у Студиті та Торжественнику мінейному. Торжественник тріодний, який остаточно сформувався в кінці XV — на початку XVI ст., впродовж XVI ст. зазнає значних змін: число статей у першій його редакції зменшується, значного поширення набуває друга редакція, розвивається Торжественник п'ятдесятний.

Основні особливості репертуару української книжності досліджуваного періоду: виникнення і поширення творів повчального змісту — Євангелій учительних, написаних староукраїнською мовою, перших перекладів книг Святого Письма, апокрифічної літератури національною мовою, що обумовлено як процесом національного самовизначення, так і загальноєвропейським реформаційним рухом.

Досліджено, рукописна книга розповсюджувалась в усіх прошарках суспільства. За це говорить не лише значне розширення її тематичного репертуару, а й географічна розгалуженість осередків виготовлення та використання. Від XVI століття пам'ятки переписували не лише у великих культурних центрах (Києві, Львові), а й у малих містах та інколи в селах. Характерно, що виготовлення книг не було прерогативою чернецтва. В ролі переписувачів частіше фігурували світські особи. Через відсутність власної держави, в Україні розвиток книжності залежав від ініціативи приватних осіб

— церковних і культурних діячів, національно свідомої шляхетської верхівки, самих переписувачів.

Основною сферою вжитку рукописної книги були церковні інституції — церкви та монастирі. Яскравою сторінкою в історії рукописної книги XVI століття є Пересопницьке Євангеліє — видатна реліквія українського народу, одна із найвидатніших рукописних пам'яток, що збереглась на теренах України. Тому історію створення Пересопницького Євангелія, події, пов'язані з ним, історичні постаті, причетні до «біографії» цього фоліанта сьогодні вивчають дослідники різних напрямів.

Відзначаючи надзвичайно високий рівень художнього оформлення Пересопницького Євангелія, а також вказуючи на особливості мовного характеру, численні дослідники одностайні в тому, що йдеться про видатну пам'ятку культури та мистецтва українського народу.

То ж, в контексті значення й значущості того, що було створено зусиллями перекладача тексту на українську «народну» мову архімандрита Пересопницького монастиря ієромонаха Григорія, а також переписувача Михайла Василієвича під орудою покровителів і жертводавців: княгині Анастасії Заславської–Гольшанської та князівського подружжя Івана Федоровича і Євдокії Черторизьких в монастирі Святої Трійці с. Двірці та в Пересопницькій обителі впродовж 1556 — 1561 років, можна зробити висновок, що Пересопницьке Євангеліє — це велич ізяславсько–пересопницького подвигу. Хочеться сподіватися, що натхненність цього величного прикладу знайде своїх послідовників і прислужиться нинішнім та прийдешнім поколінням в розбудові Української держави, знадобиться для утвердження її суверенітету.

Незважаючи на яскравий розвиток рукописної справи у XV — XVI ст., занепад української рукописної книги зумовлювався широким спектром причин. Найголовнішою з них слід визнати ту, що вже на початок XVII століття виготовлення книги рукописним способом стало пережитком

минулого. Козацькі війни середини XVII століття також відіграли свою роль у занепаді книгописання: книга перестала бути ходовим товаром, адже ніхто не знав, що його чекає завтра і намагався насамперед забезпечити свою родину, а турботи про храми та їх упорядження було відкладено до кращих часів. Специфічне коло причин обумовило занепад рукописної книги на Волині, де вона, на відміну від Галичини та Києва, писалася насамперед на замовлення меценатства. Із занепадом старих українських родів поступово зникає місцеве меценатство.

Однак, ще довго друкована книга не могла витіснити до кінця книгу рукописну: вони співіснують, доповнюючи одна одну, бо добре виконаний рукопис, звичайно ж, цінувався вище ніж друк, а власноруч виконана книга не тільки економила кошти, а й давала надію на спасіння душі своєї та рідних.

Не дивлячись на значний масив наукових студій, присвячених українській рукописній книжності, що здійснюються наприкінці XX — на початку XXI століття, існують напрями, які ще вимагають окремої уваги з боку наукового співтовариства. Це, наприклад, дослідження української рукописної книги другої половини XVII століття, формування загальної методики складання реєстру рукописної спадщини, репрезентованої в електронному середовищі та інше. Сьогодні українська рукописна книга ще не стала об'єктом єдиного історико-культурологічного дослідження, основа для якого вже створена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. ДСТУ 3017—95. Видання. Основні види. Терміни та визначення. Вид. офіц. [Чинний від 1995—05—23]. Київ : Держстандарт України, 1995. 45 с.
2. ДСТУ 2732:2004. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять. Вид. офіц. [На заміну ДСТУ 2732—94. Чинний від 2004—05—28]. Київ : Держспоживстандарт України, 2005. 31 с.
3. Інформація та документація. Базові поняття. Терміни та визначення : ДСТУ 2392-94. Київ, 1994. 53 с.
4. Про бібліотеки і бібліотечну справу [Електронний ресурс] : Закон України, 27 січ. 1995 р., із змінами та допов. — URL: http://www.nbuv.gov.ua/law/95_lib.html
5. Про видавничу справу : Закон України, 5 черв. 1997 р., із змінами та допов. — URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/318/97-вр>.
6. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України № 851-іу від 22 трав. 2003 р. // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2004. № 1. С. 9—12.
7. Про інформацію [Електронний ресурс] : Закон України, 2 жовт. 1992 р., із змінами та допов. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
8. Про обов'язковий примірник документів [Електронний ресурс] : Закон України, 9 квіт. 1999 р., із змінами та допов. URL: http://www.nbuv.gov.ua/law/99_lib.html.
9. Баренбаум И. Е. История книги. Москва : Книга, 1984. 320 с.
10. Боянівська М. Переписувачі книжок як культурні діячі України. XV — перша половина XVII ст. Львів, 1994. 43 с.

11. Боянівська М. Б. Українська рукописна книга в XV — першій половині XVII ст. : виробництво і поширення : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Боянівська Марта Богданівна ; НАН України Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1994. 26 с.

12. Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX — перша третина XX ст.) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / ред.: Н. В. Зелінська. Львів : Світ, 2003. 611 с.

13. Владимиров Л. И. Всеобщая история книги. Москва : Книга, 1988. 310 с.

14. Гальченко О.М. Оправа українських книг та стародруків як об'єкт кодикографії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 05.25.04 / Гальченко Олена Михайлівна ; НАН України Центр. наук. б-ка ім. В. І. Вернадського. Київ, 1994. 18 с.

15. Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні : історія, структура, опис : монографія; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ : НБУВ, 2005. 375 с.

16. Гальченко О. М. Оправа рукописних книг XVI—XVII ст. на церковних книгах українського походження та Пересопницьке Євангеліє [Електронний ресурс]. Із виступів на наук.-практ. конф. «Пересопницьке Євангеліє — святиня українського народу». Режим доступу : http://peresopnytske.org.ua/ukr/nauchnie_material/dokladu_ukr.html.

17. Герчук Ю. Я. История графики и искусства книги : учеб. пособие для студ. вузов. Москва : Аспект Пресс, 2000. С. 3—198.

18. Глинчак В. Книга Присяги. Пересопницьке Євангеліє — відоме і невідоме. Дзеркало тижня 2005. 12 лют. (№ 5). С. 23.

19. Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої

чверті XIV — першої чверті XVII ст. Рукописна та книжкова спадщина України. Київ : НБУВ, 1996. Вип. 3. С. 11—21.

20. Гнатенко Л. А. Графіко-орфографічні особливості передачі звука «йот» в староукраїнських пам'ятках другої половини XIV — початку XVII ст. Рукописна та книжкова спадщина України. Київ : НБУВ, 2010. Вип. 14. С. 179—197.

21. Гнатенко Л. А. Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток. Укр. археогр. щоріч. Київ, 1999. Вип. ¾. С. 103—109.

22. Гнатенко Л. А. Письмо Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки. Пересопницьке Євангеліє 1556—1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. Київ : Літтон, 2001. С. 55—73.

23. Голуб М. Євангеліє тетр 1601 року зі збірки Музею мистецтва давньої української книги Львівської галереї мистецтв. Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Книгознавство, бібліотекознавство та інформ. технології. Львів, 2008. Вип. 3. С. 38—44.

24. Голуб М. Рукописні Мінеї, створені у Львові у XVI — на початку XVIII ст., як джерело книгознавчих досліджень. Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Книгознавство, бібліотекознавство та інформ. технології. Львів, 2009. — Вип. 4. С. 10—21.

25. Грузинский А. С. Палеографические и критические заметки о Пересопницком евангелии [Електронний ресурс]. Режим доступа : <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistCulture/PeresopnycjaGospel.html>.

26. Добрянська Т. А. Українська кирилична рукописна книга XVII століття як об'єкт кодикології, палеографії, філігранології, мистецтвознавства та археографії в 90-х роках ХХ — 10-х роках ХХІ ст.: історіографічний аспект.

Рукописна та книжкова спадщина України : зб. наук. пр. Київ, 2014. Вип. 20. С. 342—361.

27. Дубровіна Л. А. Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія. Пересопницьке Євангеліє 1556—1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. Київ : Літтон, 2001. С. 74—104.

28. Дубровіна Л. 2001 рік: перше академічне видання Пересопницького Євангелія XVI ст. Бібл. вісн. — 2001. — № 6. — С. 40—43.

29. Дубровіна Л. Кодикологічні, палеографічні та археографічні дослідження рукописних книг в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (кінець 80-х рр. в XX ст. — початок XXI ст.). Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Книгознавство, бібліотекознавство та інформ. технології. 2006. Вип. 1. С. 20—30.

30. Дубровіна Л. А. Кодикологія та кодикографія як спеціальні дисципліни в дослідженнях історії української рукописної книги : автореф. дис. ... док. іст. наук : 07.00.09 / Дубровіна Любов Андріївна ; НАН України Ін-т історії. Київ, 1993. 39 с.

31. Дубровіна Л. А. Рукописна книга як об'єкт національного бібліографічного репертуару України в контексті поняття «писемна пам'ятка» та її автора. Наук. пр. Національної б-ки України ім. В. І. Вернадського. Київ, 1999. Вип. 2. С. 141—154.

32. Житецкий П. И. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1138154.

33. З історії книги на Україні : [зб. ст.] / АН УРСР, Центр. наук. б-ка. Київ : Наук. думка, 1978. 112 с.

34. Запаско Я. До 1000 –річчя літописання і книжкової справи в Україні. Вісн. Львів. акад. мистецтв. Львів, 1998. Вип. 9. С. 3—10.
35. Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVII—XVIII ст. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. 310 с.
36. Запаско Я. П. Ошатність української рукописної книги. Львів : Фенікс, 1996. 136 с.
37. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва : укр. рукоп. кн. Львів : Світ, 1996. 480 с.
38. Запаско Я. П. Початки українського друкарства; Львів. акад. мистец. Львів : «Центр Європи», 2000. 222 с.
39. Запаско Я. Українська рукописна книга. Львів : Світ, 1995. 478 с.
40. Запаско Я. Українська рукописна книга за рубежем (до питання про повернення в Україну культурних цінностей). Палітра друку. 1994. № 1. С. 38—41.
41. Зелінська Н. В. Наукове книговидання в Україні. Історія та сучасний стан : навч. посіб.. Львів, 2002. 268 с.
42. Зінченко С. В. Візантійсько-болгарські впливи на розвиток інтролігаторства в монастирях та церквах Київської митрополії XIV — XVII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Зінченко С. В. ; НАН України Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича. Львів, 2007. 18 с.
43. Іваннікова М. К. Кирилична світська книга XVII століття в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : історико-кодикологічний опис : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.09 / Іваннікова М. К.; НАН України Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2003. 18 с.
44. Іваннікова М. К. Рукописна кирилична книга XVI — XVII ст. : основні принципи атрибуції. Архіви України. Київ, 2002. № 4/6. С. 169—178.
45. Іваннікова М. К. Проблеми створення наукового каталогу слов'янської рукописної книги XVII ст. з фондів НБУВ: принципи датування.

Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2002. Вип. 9. С. 266—277.

46. Іванова М. Пам'ятки книжкового мистецтва: рукописні Учительні Євангелія XVII ст. з монастирських бібліотек м. Києва. Вісн. Кн. палати. — 2006. № 9. С. 37—42.

47. История книги / под ред. : А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой. Москва : «Светотон», 2001. С. 3—69, 100—143.

48. Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів: «Вищ. шк.», 1989. С. 10—140.

49. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів : Вища шк., 2002. 519 с.

50. Ісаєвич Я. Українське книгознавство: етапи розвитку. Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Книгознавство, бібліотекознавство та інформ. технології. Львів, 2006. Вип. 1. С. 7—19.

51. Клименко Е. С. Музична знаменна рукописна книга кириличного письма XVI — XVII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського . Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2004. Вип. 9. С. 188—202.

52. Клименко Е. С. Музична рукописна книга у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Документознавство, бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики : зб. матеріалів II Мінар. наук.-практ. конф. Київ, 21—23 квіт. 2005 р. Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. Київ : НАККіМ, 2005. С. 216—218.

53. Книга : энциклопедия; под ред. В. М. Жаркова. Москва : Науч. изд-во «Большая рос. энцикл.», 1999. 796 с.

54. Книга и книжное дело в Украинской ССР : сб. материалов. 1941—1984. Київ : Наук. думка, 1986. 380 с.

55. Ковальчук Г. І. Всесвітня історія книги : навч. посіб. з історії писемності та рукописної книги. Київ: КДІК, 1995. 63с.

56. Ковальчук Г. І. Книгознавство та дослідження історії книги в Україні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / НАН України, Ін-т історії України. К. : Наук. думка, 2007. Відомості також доступні в мережі інтернет: <http://www.history.org.ua/index.php?termin=Knygoznavstvo>.

57. Ковальчук Г. І. Рукописні книги та стародруки : навч. посіб.; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : НБУВ, 2011. 100 с. : іл.

58. Ковальчук С. П. Національна книга в культурі України (кінець ХХ — початок ХХІ століття) : автореф. дис. ... канд. культурології : 26.00.01 / С. П. Ковальчук ; Київ. нац. ун-т культури і мистец. Київ, 2013. 20 с.

59. Кольбух М. М. Історія формування збірки кириличних рукописних книг відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України. Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2005. Вип. 10. С. 263—276.

60. Кольбух М. З історії бібліотеки родини Свідзінських. Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника : зб. наук. пр. Львів, 2002. Вип. 9/10. С. 152—159.

61. Кольбух М. М. Кирилична рукописна книга ХVІ ст. в історико-культурному процесі в Україні : автореф. дис... канд. іст. наук : 27.00.03 / Кольбух Марія Михайлівна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2008. 20 с.

62. Кольбух М. Новоявлені фрагменти кириличних рукописних книг ХІ — ХІV ст. Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника : зб. наук. пр. Львів, 2006. Вип. 14. С. 490—495.

63. Кольбух М. Служебні мінеї в українській рукописній книжності. Наук. пр. Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського НАН України. Київ, 2000. Вип. 3. — С. 151—155.

64. Корзо М. Українсько-беларуські кирилическі букварні катехізиси XVII — XVIII вв. Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Книгознавство, бібліотекознавство та інформ. технології. Львів, 2006. Вип. 1. С. 55—71.

65. Корній Л. Болгарський наспів з рукописних нотолінійних Ірмолоїв України кінця XVI — XVII ст. Київ, 1998. 322 с. (З історії музичної спадщини).

66. Малиновська Н. Л. Українська книга другої половини XIX — першої чверті XX століття на півдні України: історико-книгознавчий і бібліографічний аспекти : автореф. дис... канд. іст. наук : 27.00.03 / Н. Л. Малиновська ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2005. 20 с.

67. Маслова О. М. Рукописна книга; Укр. наук. ін-т книгозн. [Київ] : Держвидав України, 1925. 114 с. : іл.

68. Матвієнко А. Пересопницьке Євангеліє — видатна пам'ятка українського відродження XVI ст. Дивослово. 2004. № 5. С. 31—34.

69. Міщук С. М. Історико-кодікографічні та бібліографічні дослідження рукописно-книжкової спадщини України (друга половина XIX — 30-ті роки XX ст.) : автореф. дис... док. іст. наук : 27.00.03 / Міщук Сергій Миколайович ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2009. 32 с.

70. Міщук С. М. Рукописні та книжкові зібрання Волині у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : історія, склад, наукове дослідження : монографія. Київ : НБУВ, 2007. 244 с.

71. Міщук С. М. Збирання та наукове описування рукописно-книжкової спадщини України (друга половина XIX — 30-ті роки XX ст.) : монографія. Київ : НБУВ, 2009. 380 с.

72. Міщук С. М. Фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело з історії духовної освіти в

Україні (загальний огляд). Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2003. Вип. 8. С. 185—189.

73. Немировский Е. Л. Федоровские чтения 1985 г. Книга : исслед. и материалы. 1987. Сб. 54. С. 242—247.

74. Овсяннікова О. Ю. «Пересопницьке євангеліє» в історії української літературної мови [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.bestreferat.ru/referat-43919.html>.

75. Овчінніков В. Історія книги: Еволюція книжкової структури. Львів : Світ, 2005. 420 с.

76. Овчінніков В. Пересопницьке Євангеліє // Історія книги. Еволюція книжкової структури. Львів : Світ, 2005. С. 155.

77. Пересопницьке Євангеліє [Електронний ресурс] // Електронна бібліотека України : [сайт]. Режим доступу: <http://uateka.com/uk/article/society/heritage/1234>.

78. Пересопницьке Євангеліє // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. Репринтне відтворене видання 1955—1984 років. Львів, 1996. Т. 6. С. 2014.

79. Пересопницьке Євангеліє — видатна пам'ятка української національної культури : матеріали Всеукр. міждисциплінар. наук. конф., присвяч. 450-річчю написання Пересопниц. Євангелія ; Нац. ун-т «Остроз. акад.». Ізяслав ; Острог : Остроз. акад., 2011. 176 с.

80. Пересопницьке Євангеліє — духовна святиня народу [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://peresopnytske.org.ua/> .

81. Пересопницьке Євангеліє. 1556—1561 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Documents/Evangeliie.php>.

82. Першокнига; упоряд. М. Федоришина ; пер. Я. Поліщука, М. Федоришина. Рівне : Світоч, 1992. С. 5—11.

83. Пономарьова Т. Пересопниця : історико-краєзнавчий нарис. Рівне : Волинські обереги, 1999. 42 с.

84. Почапська Л. Історія розвитку українського друкарства. Вісн. Кн. палати. 2000. № 11. С. 24—28.

85. Прудніков С. П. Схема опису орнаментальних оздоблень рукописних книг та стародруків (вербальна та аналітична моделі). Рукописна та книжкова спадщина України. 1993. Вип.1. С. 201—211.

86. Слободяник А. Пересопницьке Євангеліє — святиня українського народу. Друкарство. 2000. №1. С. 4—7.

87. Словник книгознавчих термінів. уклад.: В. Я. Буран, В. М. Медведєва, Г. І. Ковальчук [та ін.]. Київ : Аратта, 2003. 160 с.

88. Смолій В. Тисячолітня літописна й книжна спадщина України та сучасні державотворення. Бібл. вісн. 1998. № 6. С. 9—10.

89. Тимошик М. Книги Святого Письма українською мовою; до історії перекладу і видання. Друкарство. 2000. № 1. С. 10—15.

90. Толочко П. Пересопницьке Євангеліє та його історичний контекст. Світогляд. 2008. № 4. С. 2—5.

91. Ульяновський В. І. Український переклад Хроніки Стрийковського кінця XVI — початку XVII ст. Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 1993. Вип. 1. С. 5—12.

92. Фрис В. Я. Актуальні проблеми вивчення рукописної книги в Україні. Рукописна і стародрукована книга : зб. пр. міжнар. наук. конф. Львів, 23—25 квіт. 2004. Львів, 2006. С. 28—34.

93. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Наук. б-ка. Львів, 2003. 188 с.

94. Фрис В. Я. Кирилична рукописна книга в Україні XVI — першої половини XVII ст. : кодикологія та регіональні особливості : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Фрис Віра Ярославівна ; НАН України Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича. Львів, 1994. 25 с.

95. Фрис В. Рукописи полемічних творів XVI —XVIII ст. у збірках Львова. Зап. Львів. наук. б-ки ім. В.Стефаника НАН України : зб. наук. пр. Львів, 1996. Вип. 5. С. 3—14.

96. Чепіга І. Пересопницьке Євангеліє — унікальна пам'ятка української мови. Пересопницьке Євангеліє. 1556—1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. Київ, 2001. С. 13—54.

97. Чепіга І. Пересопницьке Євангеліє. Наука і культура. Україна. Київ, 1990. Вип. 24. С. 190—196.

98. Чепіга І. Пересопницьке Євангеліє. історія відкриття пам'ятки // Бібл. вісн. 1997. № 1. С. 38—39.

99. Чепіга І. Дві яскраві дати української національної святині [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/LandOwners/PeresopnycjaGospel.html>.

100. Чуба Г. Покрайні записи на сторінках рукописних Учительних Євангелій XVI — XVII ст. Східні слов'яни: Мова. Історія. Культура : за матеріалами пам'яток писемності XI —XVIII століть. Ніжин, 2002. Вип. 4. С. 73—77.

101. Чуба Г. Текстологічне дослідження українських учительних Євангелій другої половини XVI — початку XVII ст.: перемишльський тип Вісн. Львів. ун-ту. Серія Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. Львів, 2007. Вип. 2. С. 5—38.

102. Чуба Г. Українські учительні Євангелія. Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. 20—21 верес. 1996 р. Львів, 1999. С. 294—302.

103. Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. Київ; Львів, 2011. 223 с.

104. Чуба Г. «Учительне Євангеліє» 1616 р. у перекладі Мелетія Смотрицького в контексті української гомілетичної літератури. Київ. Акад. Київ, 2006. Вип. 2/3. С. 5—13.

105. Шатрова М. Історіографічний зріз досліджень рукописної книги в Україні. Інформаційна та бібліотечно-бібліографічна діяльність: теорія, історія, практика : зб. наук.пр. Рівне : РДГУ, 2016. С.105—113.

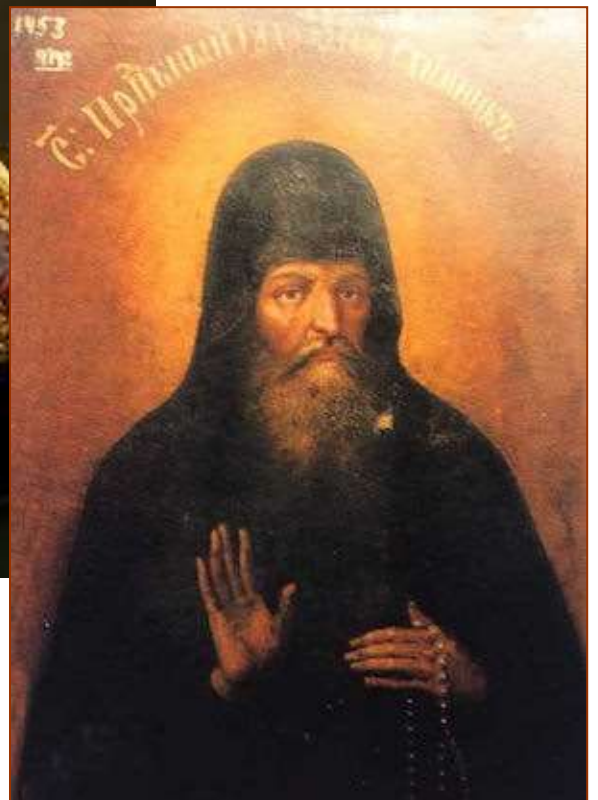
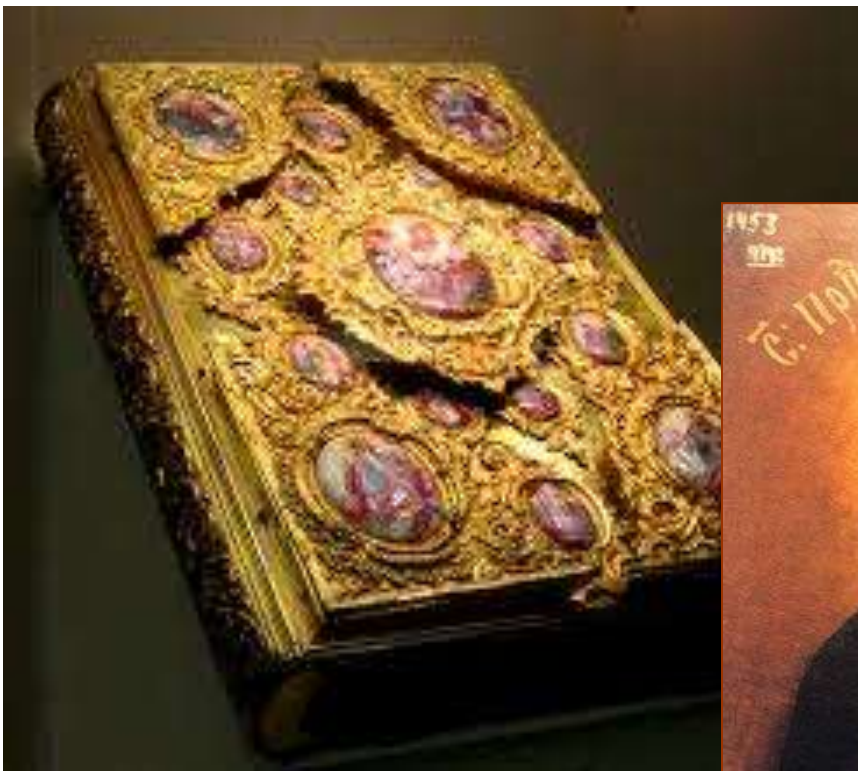
106. Швець І. Пересопницьке Євангеліє — перлина української духовності. Пересопницьке Євангеліє в історії Української Православної Церкви і українського народу (до 450-річчя духовно-національної святині) : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 450-річчю Пересопницького Євангелія. Луцьк : Волин. обл. друк., 2011. С. 8—15.

107. Шморгун Є. Непідвладне часові : [про літописну Пересопницю на Рівненщині]. Слово і час. 1993, № 8. С. 72—75.

ДОДАТКИ
Додаток А
Рукописні книги

Остромирове Євангеліє

Митрополіт Ілларіон, автор «Про закон і благодать»

Реймське Євангеліє

ΑΝΑΡΘΗΝΑ

ΑΝΑΡΘΗΝΑ

Додаток В

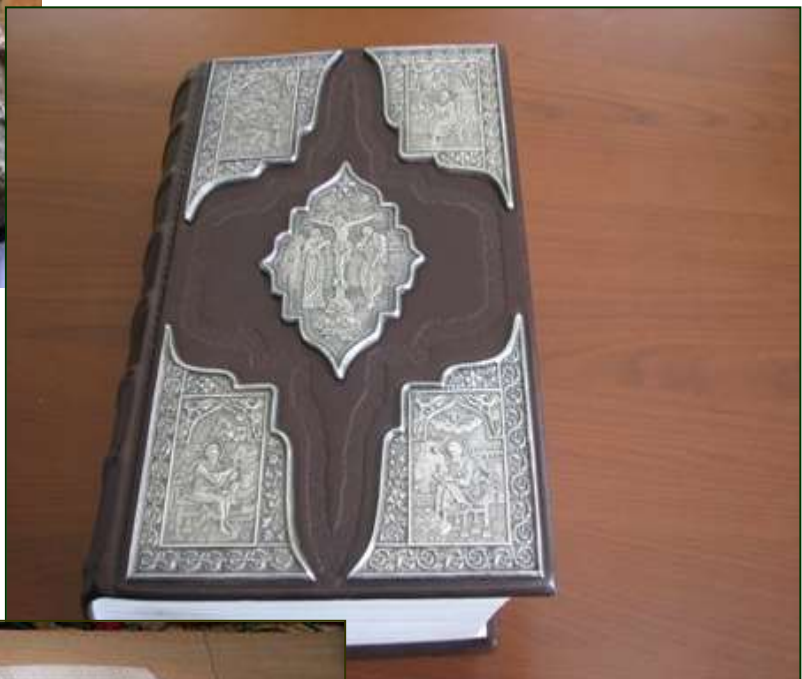
Найвизначніші пам'ятки української рукописної книги

Фрагменти
Пересопицького Євангеліє
(XVI століття)

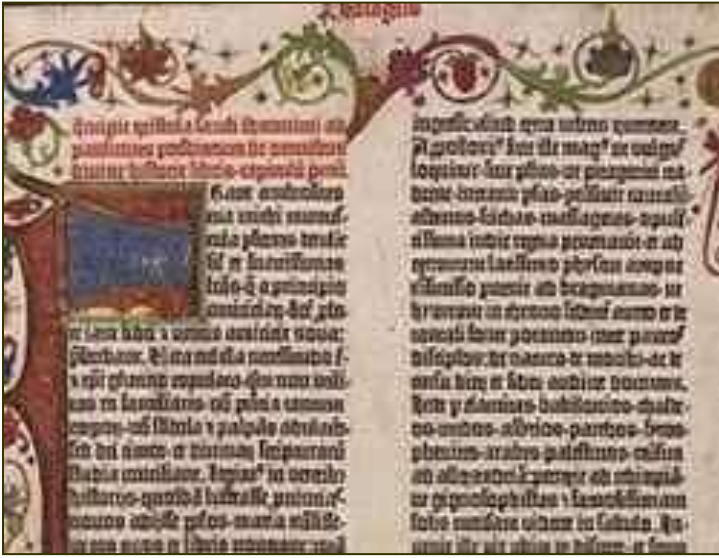
Додаток Г
Пересопницьке Євангеліє

Додаток Д
Художнє оформлення Пересопницького Євангелія

Додаток Е
Мова Пересопницького Євангелія

Пересопницьке Євангеліє

Під сторінками відмічені червоним чорнилом так звані зачала, які пояснюють, як потрібно читати тексти в церкві.

Додаток Є
Сучасна Пересопниця

Пам'ятник творцям Пересопницького Євангелія

Додаток Ж
Перевидання Пересопницького Євангелія

Додаток 3
Книга присяги Президентів

